

UDK 392.3 (497.6 Sarajevo) ".../1878"

Izvorni naučni rad

SKICE PORODIČNOG ŽIVOTA U SARAJEVU POSLJEDNJIH DECENIJA OSMANSKE VLADAVINE

Hana Younis
Institut za istoriju, Sarajevo

Apstrakt: Na osnovu podataka iz različite arhivske građe i relevantne literature, autorica, u ograničenom prostoru i vremenskom okviru, rekonstruiše sliku i sastavlja dijelove porodičnog života stanovnika Sarajeva posljednjih decenija osmanske vladavine.

Ključne riječi: porodica, brak, modernizacija, Sarajevo, zapadni uticaji, struktura porodice, privatni život, porodični problemi.

Abstract: Based on the data collected in different archives and in relevant literature, the author reconstructs in a limited space and time, the picture that makes the segments of family life of the citizens Sarajevo in the last decades of the Ottoman rule.

Key words: family, wedlock, Sarajevo, Western influences, the family structure, private life, family issues.

Proučavanju porodičnog života, iz aspekta historiografije, vrlo malo je posvećivana pažnja, pa su se ovom tematikom više bavili sociolozi.¹ Za sagledavanje

---

¹ U historiografiji susjednih zemalja u posljednjoj deceniji vidna je zainteresiranost za ove segmente historije; Aleksandra Vuletić, *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*. Beograd: Istorijski institut, Službeni glasnik, 2002.; Božica Mladenović, *Porodica u Srbiji u prvom svet-* ►

porodičnog života u osmanskom periodu problem je predstavljala i oskudna arhivska građa.² S obzirom da je privatni život predstavljao tabu u tradicionalnom društvu, o njemu se govorilo vrlo malo, a pisalo skoro nikako. I ono što je zapisano stvorilo je dvojake početne zapreke. Jedan od najvećih problema prilikom istraživanja je što je kompletna arhivska građa koja se odnosila na ovaj period izgorjela u Orijentalnom institutu u Sarajevu 1992. godine. Pismenost i navika pisanja bila je privilegija gornjih slojeva složene socijalne strukture, dakle veoma malog broja građana, te smo neminovno većinu podataka dobili uvidom u život obrazovane elite.

Stoga smo za rekonstruiranje, morali primijeniti metod mikrohistorije, kao najprikladniji metodološki okvir zbog njezina naglaska na pomnoj interpretaciji sitnih pojedinosti i malih subjekata, gdje je svaki podatak veoma bitan kako bi se stvorila što cjelovitija slika kompleksnog porodičnog života.

Sarajevo sredinom 19. stoljeća

U dosadašnjoj historiografiji napisano je nekoliko nezaobilaznih djela koja se odnose na postanak i razvoj Sarajeva.³ Grad se zahvaljujući svom geografskom po-

---

skom ratu. Beograd: Istorijski institut, Posebna izdanja, knjiga 51, 2006.; Uporedi: Karl Kaser, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.; Anđelka Milić, *Sociologija porodice*. Beograd: Cigoja, 2001.; Anđelka Milić, *Rađanje moderne porodice*, Beograd: ZUNS, 1988.; Golubović Zagorka, *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed, 1981.; Erlich Stein, *Vera Porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed, 1964.; Richtman Auguština, D. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga, 1984.; Bernardes, J., *Family Studies An Introduction*. London: Routledge, 1997.; Morgan, D. *Family Connections An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press, 1996.; Bengton, V. L., Biblarz, T. J. Roberts, R. E., *How Families Still Matter*. Cambridge: University Press, 2002.; Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*. Beograd: CLIO, 2004.

² Porodične zbirke, u kojima se nalaze podaci o privatnom životu, veoma su rijetke. Istorijski arhiv u Sarajevu posjeduje Porodičnu zbirku, ali se u njoj, nažalost, najviše dokumenata odnosi na period austrougarske okupacije, dok se u Državnom arhivu BiH nalaze samo tri porodične zbirke (Hadžiristići, Fufići i Jelići) koje nisu inventarisane, a samim tim ni pristupačne za istraživače.

³ Desanka Kojić-Kovačević, O srednjovjekovnom trgu na mjestu današnjeg Sarajeva, u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knjiga XI, Beograd, 1970; Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1991; Skarić Vladislav, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo: Izdanje opštine grada Sarajeva, 1937; Skarić Vladislav, Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15 i 16 vijeku, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XLI, Sarajevo, 1929; Hazim Šabanović, **Postanak i razvoj Sara-** ►

ložaju u skladu sa vojno-strateškim, administrativnim i kulturnim ciljevima Osman-skog carstva profilirao kao najmoćniji grad u Bosni. Svoj procvat Sarajevo doživlja-va u 16. stoljeću, u vrijeme najvećeg uspona Osmanskog carstva, kada je grad doži-vio svoj najveći teritorijalni i ekonomski razvitak.⁴ Kako su se granice osmanske dr-žave širile prema sjeverozapadu i sjeveru, Sarajevo je ostajalo u pozadini, ali je ipak zadržavalo važan položaj, jer je bio prvi veliki grad u Osmanskom carstvu iz pravca evropskih zemalja. Na značaj koji je imao nesumnjivo je utjecalo i to što se nalazio, s jedne strane, na glavnom putu koji spaja Carigrad sa zapadnim dijelovima Osman-ske carevine, a s druge strane je bio u neposrednoj blizini puta Dubrovnik-Carigrad preko kojeg je dolazila zapadnoevropska roba u Osmansku imperiju. Pozicija i ra-zvoj grada, bili su usko vezani za uspon i stagnaciju Osmanskog carstva u Evropi, što je sveukupno uticalo na društveno-ekonomski razvoj Sarajeva.

Iako je Sarajevo oduvijek predstavljalo centar političke moći, od 1850. godine grad postaje, ponovno, i zvanično sjedište bosanskog valije. Ovim činom političko-ekonomska koncentracija u njemu doseže vrhunac. Uvođenje civilne uprave i staja-će vojske regrutovane po evropskom obrascu lišilo je u Bosni njihove pripadnike do-tadašnjeg socijalnog i političkog statusa, povezanog sa njihovim dužnostima. Time je, istovremeno, započela socijalna diferencijacija i pregrupisanje u nove socijal-ne slojeve. Zanatlije i trgovci činili su zajedno sa činovnicima, vjerskom i svjetov-nom inteligencijom i najamnicima, osnovu socijalne strukture gradskog stanovniš-tva u Sarajevu. Iako se obim Sarajeva nije teritorijalno mijenjao od 16. stoljeća, broj stanovnika iz godine u godinu sve je više rastao.⁵

---

jeva, u: *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo, 1965; Zlatar Behija, *Zlatno doba Sarajeva*, Sarajevo: Svjetlost, 1996; Behija Zlatar, Sarajevo kao trgovački centar Bosanskog sandžaka u XVI vijeku, u: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 38/1988, Sarajevo, 1989; **Prilozi historiji Sarajeva, Prilozi sa znan-stvenog simpozija, Pola milenija Sarajeva**, održanog 19-21. marta 1993.godine, Institut za istoriju, Orijentalni institut, Sarajevo, 1997.

⁴ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 38.

⁵ Iz popisa uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine vidi se da je: ukupno muslimana 5.484, hrišćana 1.648, Jevreja 742 i Cigana 114 . Ako uzmemo da su ove cifre duple, jer je popis urađen samo za muške osobe, onda ćemo doći do podatka da je ukupno u Sarajevu 1841. godine živjelo 16.030 stanovnika, što je za 5.072 stanovnika manje nego prema zvaničnom popisu iz 1851. godine. Naime, u zvaničnom popisu objavljenom 1851. godine stoje sljedeći podaci: muslimana 15.224, pravoslavnih i rimokatolika 3.814, Jevreja 1.714, Cigana 330, dakle svega 21.102. Naredni zvanični popis obavljen je 1865. godine, a podaci su objavljeni u salnami iste godine, prema tom popisu u Sarajevu je 1865. godine bilo: pravoslavnih 9.737, katolika 1.549, muslimana 21.936, Jevreja 3.673, što čini ukupno 36.895 ►

U posljednjim decenijama osmanske uprave na ovim prostorima ubrzano se dešavaju pod zapadnim utjecajima promjene koje su se reflektirale i na prilike u Sarajevu. Ovaj period je obilježen i važnim promjenama koje su nastupile donošenjem Vilajetskog ustava 1865. godine.⁶ Od velikog značaja za Sarajevo je bilo to što je kompletna administracija imala sjedište upravo u gradu, te je time protok kapitala i ekonomski razvoj grada ubrzan. Također, ne treba zanemariti činjenicu da se time i broj intelektualaca u gradu znatno povećao, što je imalo uticaja na modernizaciju prosvjete. Jedna od najvažnijih karakteristika ovog Ustava je ta što je predviđao obavezno otvaranje štamparije. Iako je to bilo prvenstveno za administrativne potrebe, ova naredba je imala veliki značaj i za opće potrebe. Ukidanje esnafa 1851. predstavlja

---

stanovnika. Kao što vidimo broj stanovnika od 1851. godine do 1865. godine, po zvaničnim popisima, se povećao za 15.793 stanovnika, što je dupli broj stanovnika u odnosu na popis iz 1841. godine. S obzirom da su zvanični popisi povremeni i uglavnom podređeni utvrđivanju fiskalnih i vojnih obaveza stanovništva, bilježeći samo muški dio populacije, ne omogućavaju pouzdano praćenje demografskih kretanja. Ako uporedimo zvanične podatke iz 1865. godine sa proračunom Johana Roskiewicza iz 1866. godine, koji smatra da u Sarajevu živi: 36.000 muslimana, 500 katolika, 4.500 pravoslavnih, oko 3.000 Jevreja i 1.000 Cigana, dakle ukupno 45.000 stanovnika, ovim proračunom dobit ćemo da za jednu godinu imamo 9.205 stanovnika više. Iako je nemoguće da se broj stanovnika Sarajeva za jednu godinu poveća za četvrtinu ukupnog broja stanovništva ne treba zanemariti činjenicu masovnog doseljavanja stranih podanika u ovoj deceniji. Godine 1868. austrijski konzulat obavještava svoju vladu da se **u Sarajevu nalazi 408 njihovih podanika. Kao što vidimo, svi zvanični i privatni proračuni međusobno se više ili manje razlikuju iz više razloga; dok su zvanični nepouzdana zbog neredovnosti i aljkavosti popisivača, proračuni stranaca rađeni su prvenstveno na slobodnoj procjeni samog istraživača, te su puni kontroverzi motiviranih simpatijama ili antipatijama prema vjerskim i etničkim zajednicama ili nekim ideološkim i državnim razlozima. Vidi: Mula Muhamed Mestvica, *Popis uzajamnog jamčenja stanovništva u Sarajevu iz 1841. godine*, Sarajevo, 1970, (preveo Derviš Korkut); Slavko Kaluđerčić, Iz statistike Sarajeva, u: *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XIX juli-august 1939, sveska 11 i 12, 844; Đorđe Pejanović, *Stanovništvo BiH*, SANU, posebna izdanja knjiga CCXXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Nova serija knjiga 12, Beograd, 1955, Tabela: Stanovništvo Bosne i Hercegovine po Turskim izvorima 1865 godine; Johan Roskiewicz, *Studien uber Bosnien und die Hercegovin.*, Leipzig und Wien: 1868, 159; Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH) austro-ugarski generalni konzulat Sarajevo regeste (dalje AUGKSR), 1609/68.**

⁶ Od novoosnovanih institucija najvažnija je vilajetska vlada na čijem čelu se nalazio valiija, a sjedište joj je bilo u Sarajevu, pored toga ustrojeni su: **Finansijska uprava, Ured za korespondenciju vilajeta** na čijem se čelu nalazio mektubdžija koji je ujedno bio i upravnik Vilajetske štamparije, Katastarska uprava itd. Vidi: Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.

Io je udarac za zanatstvo u Sarajevu, ali je vremenom ovaj čin postao podstrek trgovini, koja u ovom periodu doživljava svoj procvat.⁷ Sarajevo je 1866. imalo 68 vodovoda u ukupnoj dužini od 55 km i 156 javnih česama.⁸

Prve novine u gradu predstavljale su otvaranje radnji po uzoru na svjetske centre. Otvoreni su po prvi put dućani kao što je fotografska radnja, hemijska čistiona, prva fabrika sirćeta.⁹ Donesena je prva mehanička mašina za šivanje, otvorena prva pivara, napravljena nova valijina rezidencija-Konak, otvorena pisarnica u kojoj su građanima vršene usluge pisanja na "bosanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku."¹⁰ Kao začeci modernog ekonomskog poslovanja, u ovom periodu se osnivaju Društvo za izrađivanje abe,¹¹ Pupilarni fond¹² i Menafi sanduk.¹³

Iz svega gore izloženog može se zaključiti da se grad infrastrukturom počeo postepeno pretvarati u modernu prijestonicu.

Postavlja se pitanje koliko su, zapravo, ove složene tehničke, ekonomske i administrativne promjene imale uticaja na porodicu, život njenih članova, te kako se njihov život odvijao?

---

⁷ Kako bi se trgovina Sarajeva proširila na što više zemalja, Topal Osman-paša je 1867. godine poslao delegaciju koju su činili Hašim-aga Glođo i Muhamed-aga Kapetanović, kako bi uspostavili trgovačke odnose sa zemljama zapadne Europe. Ovi trgovci stigli su do Londona odakle je njihovim posredništvom 1875. godine nabavljen sat s kazaljka koji je uzidan u sahat-kulu. Muhamed Enveri Kadić, *Topal Šerif Osman-paša*, Večernja pošta, br.728. 07.12.1923.

⁸ H. Kreševljaković, *Izabrana djela* III. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 99; Uporedi: Ljubica Mladenović, *Sarajevo u doba turskog feudalizma*. Sarajevo, 1954. 52; Rudolf Zaplata, Strani konzuli u BiH za turske vlade, u: *Kalendar Gajret*, Sarajevo, 1937, 137.

⁹ Vlasnik mehaničke mašine Anton Šmucer objavio je reklamu u *Bosanskom vjestniku* pod naslovom: "Važno za svakog" - u kojoj naglašava da je: "nabavio američku mašinu, koja sama šije, pa svakog, koji bi htjeo praviti proete košulje i gaće, kako trgovce tako i privatne ljude pozivam da se sa ovom mašinom posluže....." *Bosna*, br. 53. 22.05. i 03.06.1867. 2; *Bosanski vjestnik*, 18. 06. 1866. godina I, br. 11. 88.

¹⁰ *Bosanski vjestnik*, 07.04. 1866. godina I, br.1. 8; *Bosanski vjestnik*, br.1, 07.04. 1866. 8.

¹¹ Društvo za izradu abe (domaćeg sukna) imalo je svoj statut. Akcijski kapital ovoga društva je iznosio 4-500 000 groša. Vidi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela I*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1985, 252.

¹² Nazivan je još ejtam-sanduk tj. kasa za siročad.

¹³ Opštinska poljoprivredna pripomoćna zaklada. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela III*, 383-396.

Porodica u Sarajevu

Porodica je osnovna socijalna grupa društva, a sastoji se obično od roditelja i djece. U strukturi porodice, u Sarajevu tokom druge polovine XIX stoljeća dolazi do promjena, gdje je evidentna razgradnja velikih porodica, koje obuhvataju širi krug srodnika.¹⁴ Osnovu svake porodice čine muž i žena, a čin njenog osnivanja je sklapanje braka. Iako 19. stoljeće predstavlja reformni period, modernizaciju Osmanskog carstva tj. period tanzimata, brak ostaje u domenu isključivo vjerske zajednice kojoj pripadaju supružnici. Sarajevo, kao grad u kome živi muslimansko, pravoslavno, katoličko i jevrejsko stanovništvo, predstavlja sliku multireligioznosti osmanskog društva i preplitanja raznih običaja.

Shodno tome, vjerski zakoni isprepleteni sa lokalnim običajima sačinjavaju pravila po kojima porodica živi i u Sarajevu kao i cijelom Bosanskom vilajetu, u periodu osmanske uprave. Upravo vjerski zakoni daju porodici najveći značaj u očuvanju cjelokupnog društva, budući da od mjesta i uloge porodice u društvu zavisi opstanak moralnog života u cjelini. Sve monoteističke religije nastoje uspostaviti društvo koje nije razuzdano, stoga njihov cjelokupan sistem djeluje ka jačanju i usavršavanju upravo porodice.¹⁵ Ona je zaštićena putem stroge zabrane vanbračnog života i bluda.

S obzirom da ne postoje zakonske niti vjerske odredbe koje propisuju način upoznavanja mladih u svrhu osnivanja porodice, običaji životne sredine odigrali su ključnu ulogu u tome.¹⁶ Sklapanje braka na tradicionalni način, koji je bio ustaljen u periodu o kojem govorimo, odvijao se po određenim etapama: prva je bila ašikovanje, zatim provodadžisanje, a na kraju bi se obavio i sam čin vjenčanja. Strani podanici, kojih je sve više u ovom periodu, u brak stupaju prema običajima zemlje iz koje dolaze.

---

¹⁴ Od 117 porodica u Ali-pašinoj mahali samo 27 je proširenih. Vidi: Ali-pašina mahala u Sarajevu. Sarajevo: *Prilozi za pručavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, 1966, knjiga. II, 36-51. (Popis mahala iz 1867. nalazi se u Muzeju grada Sarajeva pod nazivom Saray kasabasinin nufusi musevedati.)

¹⁵ *Kanonsko ženidbeno pravo katoličke crkve*. priredio dr. fra Vitimir Jeličić, Sarajevo: Tisak i naklada Hrvatske tiskare d. d, 1930; *Kur'an časni*. preveo Besim Korkut, Sarajevo: Orijentalni institut, Posebna izdanja, 1977.

¹⁶ Zakoni se nisu bavili privatnim životom građana niti su se miješali u običaje bilo koje zajednice. S obzirom da je običaj imao snagu zakona, vjerski zakoni izjednačavaju običaj upoznavanja sa zarukama u toku kojih se dvoje, koji su odlučili stupiti u brak, pobliže upoznaju. Detaljnije pogledati: *Kanonsko ženidbeno pravo katoličke crkve*, 29-56; Jusuf el-Qardawi, *Halal i haram u Islamu*. Sarajevo, Islamica, 1997, 239-246.

Sklapanje braka bez pristanka roditelja završavalo se otmicom, koja je vrlo rijetka u gradu, dok je na selima oko grada bila mnogo uobičajenija.¹⁷ Na slučajeve otmice u smislu odvođenja mlade bez njenog pristanka u posljednjim decenijama osmanske uprave u Sarajevu nismo naišli. Razlozi otmice u Sarajevu su bili uglavnom materijalne prirode, tj. na ovaj čin su se odlučivali nekad i uz znanje roditelja, samo kako bi izbjegli troškove vjenčanja.¹⁸

Kada se djevojka i momak dogovore da će se vjenčati, nastupaju pregovori koje vode rođaci, prijatelji, to jest osobe bliske porodici. Tom prilikom se razmotre svi faktori koji su se podrazumijevali da su bitni za budući život nove bračne zajednice. Izvori nam ukazuju da je najveću ulogu u sklapanju braka imao provodadžija. Kod jevreja je postojala osoba koja se isključivo bavila tim poslom, njen zadatak je bio hvaliti svoje momke i djevojke i isticati njihove vrline, a zvali su se *kazamenterosi*.¹⁹ Bogate pravoslavne trgovačke porodice ugovaraju brakove između sebe ili sa porodicama istog ranga izvan Sarajeva. Kod muslimana je također postojalo provodadžisanje, prilikom kojeg su, uglavnom, angažovane žene. Jedino je njima u tradicionalnom muslimanskom društvu bilo moguće vidjeti djevojku, te na osnovu stečenog utiska preporučiti je kući koja ugledom i imovinom odgovara njoj.

---

¹⁷ Na takav zaključak nas navodi i jedno od pisama seoskog fratra u kojem stoji: "... molim također, da mi se dostojite dopustiti da mogu, ako bi potriba i stega bila, koje navištenje (ženidbeni oglas H.Y.) odпустit. ...Uzrok ovi samodošla jest zla i tužna godina lanska i ova i veoma teški danak koji je svit priteško i gotov umeo toliko, da se nitko ove godine ne ženi, ne imajući odkle troške potegnuti; a u ovoj župi po budalastom njiovu običaju jesu priko načina veliki. ....ove godine svit je od ženidbe posve odusto ne smijući u toliki trošak zagaziti i uplivat. ....za ljutu muku i od velika siromaštva i jedne i druge strane čine ovo, ...služe se načinom grešnih ženidbi, da jim cure same dođu ter ne bude troška ni s jednu ni s drugu stranu. I da je to uzrok može se zaključiti iz pristanka roditelja koji ne odvrćaju, i upitani o ovim stvarima, ništa ne odgovaraju, nego radije slobodno daju svoj pristanak." Andrija Zirdum, *Pisma bosanskih franjevacu 1850-1870*. Plehan: Slovoznak, 1996, Pismo br. 126, 177.

¹⁸ Dževdet efendija piše da je "svadba (je) skopčana s velikim troškom, te se tako siromašniji ljudi i zaduže. Da se tome izbjegne, djevojka obično pobjegne, i tako prođe bez troška kuća iz koje se djevojka udaje... Otac one djevojke koja pobjegne bude ljut po neko vrijeme, a kasnije se pomiri i zahvali Bogu što se na taj način spasio troška." H. Kreševljaković, *Izabrana djela* IV. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991, 57.

¹⁹ U Sarajevu su, u ovom periodu, bili poznati kazamenterosi: Mošo Isak Abinum, Hana di Leon itd. Vidi: Avram Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, 35.

S obzirom da je brak i osnivanje porodice smatran obavezom svakog pravovjernika, nezaobilazno pitanje je: da li ima neka određena, običajna, vremenska granica i sa koliko godina se najčešće ulazi u brak?

Da je postojala određena dob dozvoljena za sklapanje braka vidi se iz proglašenja u listu *Bosna* u kojem stoji: "Kao što se je skoro dogodilo da je mladić jedan prevario djevojku, koja za udaju još nije dorasla, to je protivno i vlasti i prirodi. Nije potrebno obširno govoriti o tome da brak može cjeliehodan biti, ako djevojka, koja u brak stupaju, nije punoljetna. Da se nebi tako što i u buduće događalo, izdala je vlada vilajetska naredbu po kojoj se ima paziti da ne punoljetne djevojke u brak ne stupaju. Ova naredba od valije vilajetskog dostavljena mufetišu s nalogom da se svijem vlastima u ovom vilajetu raspiše."²⁰ Da se ova naredba nije poštivala, vidi se iz uvoda u kome pisac obavještava javnost da se naredba drugi put obznanjuje. Punoljetstvo djevojčica je bilo određeno vjerskim propisima, tako da je bilo individualno i zavisno od perioda sazrijevanja djevojčice.

Dževdet-efendija u pismu o ašikovanju navodi kako je vidio djevojke od 20-25 godina kako hodaju i ašikuju,²¹ što bi moglo dovesti do zaključka da je to prosječna dob za sklapanje braka. Kako bi došli do konkretnih podataka, analizirali smo podatke u Ali-pašinoj mahali iz popisa mahala 1867. godine u kojem su objavljeni datum rođenja i vjenčanja svakog bračnog para. Ali-pašina mahala je ujedno i najbrojnija mahala u Sarajevu, u kojoj živi srednja klasa, a stanovništvo je vjerski izmiješano. U ovoj mahali živi 117 bračnih parova. Najmlađa je Joka supruga Luke, opančara, a brak je sklopila u dvanaestoj godini života.²² Potrebno je napomenuti da je samo jedan slučaj da ovako mlada djevojka - djevojčica sklopi brak. Radi jasnije slike, izložen je tabelarni prikaz muških i ženskih godina stupanja u brak u ovoj mahali:

---

²⁰ *Bosna*, II, br.58, 26.06. i 08.07. 1867, 1-2.

²¹ H. Kreševljaković, *Izabrana djela* IV, 56.

²² Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala u Sarajevu*. 50.

Godine stupanja u brak	Muškarac	Žena	Godine stupanja u brak	Muškarac	Žena
12.g.	-----	1	41.g.	2	1
13.g.	-----	-----	42.g.	-----	1
14.g.	1	6	43.g.	2	1
15.g.	1	2	44.g.	2	2
16.g.	1	3	45.g.	1	1
17.g.	-----	2	46.g.	-----	-----
18.g.	-----	4	47.g.	2	1
19.g.	3	8	48.g.	2	1
20.g.	4	8	49.g.	2	1
21.g.	-----	1	50.g.	1	-----
22.g.	-----	4	51.g.	-----	1
23.g.	2	12	52.g.	2	-----
24.g.	5	8	53.g.	1	-----
25.g.	5	7	54.g.	-----	-----
26.g.	3	2	55.g.	1	-----
27.g.	8	10	56.g.	1	-----
28.g.	5	4	57.g.	-----	-----
29.g.	10	6	58.g.	-----	-----
30.g.	2	4	59.g.	-----	-----
31.g.	5	2	60.g.	-----	-----
32.g.	6	3	61.g.	-----	-----
33.g.	9	4	62.g.	-----	-----
34.g.	6	1	63.g.	-----	-----
35.g.	3	-----	64.g.	1	-----
36.g.	3	1	65.g.	-----	-----
37.g.	3	1	66.g.	-----	-----
38.g.	5	-----	67.g.	-----	-----
39.g.	4	2	68.g.	1	-----
40.g.	2	1	70.g.	-----	-----

Podaci iz tabele jasno govore da starosna granica stupanja u brak nije bila tako niska. Kao što se vidi, djevojke stupaju u brak najčešće u godinama između 14. i 33, ali je ovdje neophodno naglasiti da se starosna granica u ovom periodu ne može nikako posmatrati iz današnje perspektive. Naravno da ne treba zanemariti podatak o djevojčicama udatim prije 14. godine, ali na 117 brakova takvih je ukupno 1, dok je

iznad 40 godina njih 11 sklopilo brak. Što se tiče muškaraca, oni u brak stupaju nakon 19. godine. Potrebno je napomenuti da su mladići koji su se vjenčali u 14, 15. i 16. godini u braku sa djevojkama-djevojčicama od 12 i 14 godina. Dakle, s obzirom da su mladići stupili u brak jako mladi, sasvim je normalno da su birali barem godinu ili dvije mlađu djevojku, koje su također, po shvatanjima današnjice, jako mlade. Iz tabele vidimo da ovih brakova procentualno nije mnogo. Iz popisa Ferhadija mahale 1855. godine, u kojoj žive bogatije trgovačke porodice i jedan mali broj kiridžija, vidimo da, iako je većina muških lica u ovoj mahali već materijalno obezbijedena i nema potrebe da zbog toga čeka na brak, ipak nema niti jedne muške osobe koja je u brak stupila prije 22. godine života.²³

Živko Crnogorčević je u svojim memoarima naveo da “nikome ne bi odobrio da se mlad u 21. godini ženi, nego između 24. do 36. godine,”²⁴ čime je potvrdio gore navedene podatke. On iz vlastitog primjera također savjetuje da muškarac “ako bude prešao 36. godinu, onda ne treba da se ženi nikako.”²⁵

Pozni brak sklapan je najčešće ukoliko je jedno od supružnika ostalo udovica ili udovac. U tom slučaju je veoma važno istaći da razlika u godinama predstavlja bitan faktor. Udovci, prilikom ponovne ženidbe, traže majku svojoj djeci, te im nikako ne odgovara mlada djevojka koja možda i nije dorasla takvoj obavezi. U takvim slučajevima se obično odlučuju za neudatu, stariju, djevojku.²⁶ Slična je situacija i kod udovica koje se odluču za ponovni brak.²⁷

---

²³ Vladislav Skarić, Sarajevska mahala Ferhadija 1850-1855. *Bosanska vila*, br. 23, XXVIII/1913, Sarajevo, 331-332.

²⁴ *Memoari Živka Crnogorčevića*, priredio Milenko S. Filipović, Sarajevo: ANUBIH, Građa, knjiga XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, 1966, 67.

²⁵ *Isto*.

²⁶ Puška Mehamed ostao je udovac sa dvoje malodobne djece, ne zna se tačno koliko godina je bio sam, samo se može pretpostaviti da je to maksimalno šest godina, s obzirom da je toliko imao njegov mlađi sin kada se on ponovno oženio. Njegova nova supruga, Zilha, imala je 41/42. godinu i bila mlađa od njega 10 godina. Sličan primjer je i kod Jovana, sina Siminog, koji je ostao udovac sa dvoje odrasle djece. On se oženio sa Stanom, kćerkom Cvjetkovom, kada je njoj bilo 51/52. godine, a bila je mlađa od njega 5/6 godina. Vidi: Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala u Sarajevu*, 40, 49-50.

²⁷ Karakterističan primjer je Zejneba, kći Hasanova, udovica sa dvoje djece, koja se udala za Doku Hasana od kojeg je mlađa samo jednu godinu, i to u 43/44. godini života. Vidi: Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala*, 42.

Iz gore izloženog može se zaključiti da ne preovladava niža prosječna starost prilikom stupanja u brak. Iako, ne možemo tvrditi da takvih primjera nije bilo u Sarajevu, ali su oni pojedinačni, a ne uobičajeni.

Po nepisanom pravilu, muževi su stariji od žene, mada i tu ima iznimaka koji su uglavnom interesnog karaktera.²⁸ Razlika u godinama između supružnika kreće se od 4 do 10 godina, s tim da je 35% bračnih parova ima razliku od 5 godina.²⁹ Ove podatke, naravno, moramo uzeti sa rezervom, jer je nemoguće odrediti granice vezano za ovo pitanje.

Izbor supružnika u socijalnom pogledu takođe je dio velike porodične politike. Druga polovina 19. stoljeća je vrijeme kada dolazi do ekonomskih promjena u Sarajevu. Naime, neke kuće se naglo bogate trgovinom, dok neke begovske kuće postepeno propadaju. Ovdje se otvara novo pitanje braka iz interesa kojeg diktiraju interesi porodice ili firme, ali u tim predodređenim procesima ne treba zaboraviti na igru individue koja se podređuje ili opire u različitim, a uvijek jedinstvenim pričama.³⁰ Brak sklopljen iz interesa ima široku lepezu razloga: rang, ugled i materijalna osnova porodice, odlike domaćice itd. Pored toga, novac počinje da podrazumijeva različite oblike: pokretne i nepokretne vrijednosti, poslove i očekivanja. I drugi se činioči također razmatraju: ugled, ime, prethodno bračno stanje, klasa, ljepota. Sve to čini dio odredbi prilikom biranja supružnika.³¹

Primjeri o sklapanju braka djece uglednika sa osobama nižeg ranga su veoma rijetki. Sulejman Zaim-beg Dženić nije dozvolio kćerki da dolazi kod njega u kuću, zbog udaje za čovjeka koji nije imao titulu bega. Kolika je njegova srdžba bila, vi-

---

²⁸ Sačak Ahmed oženio se u četrnaestoj godini s udovicom Fatimom, koja je bila starija od njega petnaest godina i imala jedno dijete. Dok je Ahmed bio težak po zanimanju, Fatima je imala kuću i čifluk. Malo manja razlika u godinama je bila u slučaju Memiš Hasana, koji se oženio s Hanifom, starijom od sebe pet godina, ali je i ona imala u posjedu kuću. Vidi: Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala*, 50-51.

²⁹ *Isto*, 36-51.

³⁰ Johann Asboth smatra da imućnije i uglednije familije brakove utanače u zavisnosti od interesa, a nerijetko mladić tek poslije zaključenja braka prvi put vidi svoju suprugu. Na takav način eventualno prevareni mladoženja može problem kompenzirati kroz višezhenstvo ili razvod bez štete po sebe. Johann Asboth, *Bosnien und die Herzegowine, Reisebilder und Studien*. Wien, 1888. (Rukopis prijevoda ovog putopisa mi je ustupio prof. dr. Zijad Šehić, na čemu mu se toplo zahvaljujem).

³¹ Uporedi: Filip Aries, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4. Beograd: CLIO, 2003, 105-117.

dimo iz toga da je nikada više u životu nakon njene udaje, i pored toga što je imao samo jednu kćerku, nije vidio.³²

Ruski putopisac Aleksandar Giljferding ističe da “na čast Bosancima - sami dukati nisu odlučujući faktor koji daje preporuku djevojci.”³³ Ipak, interes je često bio i nužna potreba za ženom u kući, i njenom pomoći prilikom odgoja djece.³⁴

Blud je predstavljala suprotnost tradicionalnom načinu života i bila je strogo zakonski sankcionisana. Proskribovana i u javnom i u privatnom životu, blud je bila povod za sklapanje brakova pod društvenom prisilom kako bi na taj način bile anulirane njene posljedice. Jedna strana, obično muška, nakon otkrivenog ovakvog *sramnog* čina bivala je primorana zasnovati bračnu zajednicu tj. porodicu. Najviše podataka ovakve vrste odnosi se na strane podanike u Sarajevu. Na *nemoralnu* zajednicu obično bi stanovnici mahale u kojoj osobe žive ukazivali vjerskom poglavaru.³⁵ U slučaju Sarajeva, budući da su doseljenici tj. strani podanici bili hrišćani, fra Grga Martić je vrlo često angažovan u rješavanje ovakvih problema. Karakterističan primjer predstavlja slučaj koji se zbio u ljeto 1866. godine. Stanovnici mahale, u kojoj je živjela Ana Wokrab, prijavili su fra Grgi Martiću da dotična živi u zajednici sa Raulom Benachovskim, iako još nisu vjenčani. Saznavši za to fra Grga Martić je zahtijevao od austrijskog konzulata da odmah nešto preuzme i da “se ta stvar uredi.”³⁶

---

³² Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, I. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991., 377.

³³ A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, 1972, 85; Francuski historičar Mišel Pero smatra da u Evropi brakovima upravljaju veoma stroga načela čiji je smisao da regulišu promet imanja, miraza i žena. “Na ceni su ozbiljne služavke i radnice, jer njihovom ušteđevinom mladi radnik može da isplati dugove ili da se zaposli kao zanatlija.... U narodu žene predstavljaju omiljenu štednu kasicu.” Vidi: Filip Aries, *Žorž Dibi, Istorija privatnog života*, 4. 108.

³⁴ Vođenje domaćinstva i briga o djeci bila je isključivo u domenu žena, karakterističan primjer braka iz potrebe za ženskom rukom u domaćinstvu koja će odgajati djecu i održavati domaćinstvo je slučaj Mate Marušića, pekara iz Austro-Ugarske, nastanjenog u Sarajevu, koji moli dozvolu matičnog konzulata da oženi Miru Pejović iz Sarajeva, “jer poslije smrti svoje žene ne može voditi kuću i odgajati troje djece.” ABIH, AUGKSR, 816/69.

³⁵ Porodica Mravović je izdavala jednu od svojih kuća u Abdulhalifa mahali, ali su susjedi vrlo brzo javili Abdulganiji Mravoviću da njegovi novi stanari ne žive pošteno. Nakon toga je Abdulganija poslao pismo muhtarima iste mahale zamolvši ga da uz pomoć susjeda odstrani nemoralne podstanare, a da kuću izda nekom poštenom kirajdziji. U: Istorijski Arhiv Sarajeva, Porodična zbirka, Fond porodice Mravović, kutija br.1.

³⁶ ABIH, AUGKSR, 750/66.

Nakon toga “Ana i Raul mole potvrdu da nisu u braku,”³⁷ kako bi mogli sklopiti zajednički brak, što su i učinili.

I pored društvene prisile nisu se sve vanbračne zajednice, bez obzira da li imaju potomstvo ili ne, završavale brakom.³⁸ Dešavalo se da samohrana majka umjesto braka zahtijeva samo alimentaciju.³⁹ Neke vanbračne zajednice nisu mogle biti sklopljene iz jednostavnog razloga, što je jedan njen član već bio u braku.⁴⁰

Sastav porodice

Porodica u užem smislu predstavlja roditelje i djecu. S obzirom na tradicionalni način života, možemo posmatrati dvije “vrste” porodice, odnosno porodicu u užem i širem smislu. Prva je uvijek statična jedinica i ocrtava se oko jezgra roditelji – dje-

---

³⁷ ABiH, AUGKSR, 836/66.

³⁸ Takav je slučaj Jele Lovrić koja je tužila Stjepana Bijana “da je ne želi oženiti iako čeka dijete,” ali i pored zvaničnih nastojanja iz daljih obavijesti vidimo da Jela nije uspjela sklopiti brak sa Stjepanom. ABiH, AUGKSR, 341/63.

³⁹ Kao primjer navest ćemo slučajeve Ivke i Katarine. Ivka Grgić je imala vanbračno dijete sa Dominikom Vantalonijem i insistirala je samo na redovnoj isplati alimentacije. Dominik je radio kao obućar u Sarajevu, a Ivka je bila udovica. Nakon neuspjelih pokušaja da mirnim putem dobije alimentaciju za sina, ona se obratila i austrijskom konzulatu, čiji je Dominik bio podanik. Na ovu tužbu Dominik odgovara da “nije otac sina udovice Ivke i odbija da plaća alimente za njega.” Kako vidimo iz kasnijih dokumenata, Ivka je veoma brzo uspjela dokazati da je njen sin zaista i Dominikov, nakon čega je Dominik “osuđen” da plati Ivki “za izdržavanje nezakonitog djeteta 4.000 pjastera.” Za Ivku je ova suma predstavljala troškove koje je imala oko djeteta do tužbe, stoga je odlučila da traži i mjesečnu alimentaciju. U aprilu 1865. godine Ivka je dobila presudu po kojoj je Dominik dužan da ubuduće isplaćuje mjesečno 50 pjastera. Drugi karakterističan slučaj je Katarine Besarić, koja je sa Nikolom Griminijem imala vanbračnog sina starog deset godina. Nakon dugogodišnje pravne borbe, i pored sudske odluke da joj Nikola isplati alimentaciju od 80 para dnevno, nikada nije dobila ništa. Stoga je odlučila da uzme pravdu u svoje ruke, a svoj bijes je iskalila upravo na Nikoli, i to na javnom mjestu. Incident se desio u septembru 1867. godine kada su se njih dvoje slučajno sreli, nakon čega je Katarina toliko istukla Nikolu da je on jedva živ pobjegao. Nakon toga je zatražio zaštitu austrijskog konzulata. Ovaj slučaj se više ne spominje u dokumentima, iz čega možemo zaključiti da se Katarina zadovoljila fizičkim obračunom sa Nikolom. Vidi: ABiH, AUGKSR, 39/64, 60/64, 648/64, 351/65.; 201/67, 951/67, 1443/67, 1444/67, 1373/67.

⁴⁰ Ivan Jović je dobio potvrdu austrijskog konzulata da je još uvijek u zvanično važećem braku sa Anom Nikolić. Zbog toga nije mogao sklopiti novi brak sa Jelenom Čebaić. ABiH, AUGKSR, 1157/67.

---

ca, dok je druga promjenjiva, jer se više ili manje proteže na rodbinu. Njen sastav i veličina ovisili su od tipa porodice, društvene sredine, uslova stanovanja, migracija i socijalnog statusa. Posluga je u ovom periodu, kako na Istoku tako i na Zapadu, svojim stalnim prisustvom i zajedničkim životom u porodici prihvatana od njenih članova kao njen sastavni dio. I pored toga što je posluga bila bitan član domaćinstva u Sarajevu, ona nema prava niti obaveze kao ostali ukućani, a slobodna je promijeniti gospodara, te se ne može ubrojati u člana porodice.⁴¹

Uvriježeno društveno mišljenje je bilo da je osoba koja nije u stanju osnovati porodicu “*nesretna*”, čak šta više predstavljala je problem za cijelo društvo, s obzirom da je onaj ko ne može osnovati porodicu zasigurno podložan porocima i time je njegov život za tradicionalno osmansko društvo postajao uzaludan.⁴² U osnovi, porodicu čine roditelji i djeca. Posmatrani su samo oni članove koji žive zajedno u istom domaćinstvu, jer dijele zajednički privatni prostor, finansije, probleme i veselje. Tradicionalno društvo u svojoj biti je patrijarhalno uređeno, a glavu porodice predstavljaju otac, djed ili brat. Muškarac je neprikosnoveni gospodar koji vlada, on je zaštitnik, vođa i sudija. Njegova obaveza je da se stara o ekonomskoj sigurnosti svih članova porodice.

---

⁴¹ Bogatije porodice obično imaju žensku osobu, koja je od malena u njihovoj kući, i pomaže prilikom svakodnevnih poslova. Porodica Mravović je 1858. godine napravila ugovor sa Mustafom sinom Mehmeda na ime sedmogodišnjeg najma njegove kćeri Šerife u kući Mravović Hasan-age sina hadži Fejzulaha. Ugovor je pretpostavljao stan, hranu i 80 groša mjesečno. U Sarajevu su, u ovom periodu, prisutni i momci koji pomažu fizički u dućanima, ali oni slobodno mogu promijeniti poslodavca, kao što je slučaj kod Tanasovića koji pismeno obavještava svog prethodnog poslodavca da je prešao kod porodice Jeftanović. S obzirom na navedeno nismo poslugu smatrali članom porodice. Vidi: IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Mravović, kutija br.1; Isto, Zbirka porodice Jeftanović, kutija br.1.

⁴² Muhamed Kutbuddin el-Izniki napisao je knjigu “Muršid ul muteenhhil” tj. “Uputa za oženjenog i onog koji se namjerava oženiti, o valjanom životu i postupku u braku.” Djelo je prepisao Ali ibn Sulejman iz sela Vučića 1823.g i čuva se u Gazi Husrev-begovoj medresi. Autor smatra da je bračna institucija zajednica koja je potrebna radi potpunog psihičkog i fizičkog života i naglašava da se tek u braku čovjek potvrđuje. On opisuje razliku između ljudi koji su u bračnoj zajednici našli cilj svog života i onih *nesretnika* koji lutaju bez cilja, izgubljeni, jer nemaju pravog sadržaja života koji pruža porodica. On smatra da oni *nesmireni i nesretni*. Ovo se odnosi jednako i na muškarce kao i na žene. Također tvrdi da se osobe koje neuspiju osnovati svoju porodicu odaju porocima i njihov život je postaje uzaludan. Vidi: Afifa abu Safijja i Aiša Smailbegović-Hadžihalilović, O jednom seksološkom djelu u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1978, br. II-III; 153-158.

Za sagledavanje sastava porodice poslužit će nam popis stanovnika iz 1867.g. u kojem je svaki ukućanin upisan. Od 117 porodica u Ali-pašinoj mahali, njih osamdeset i pet živi u osnovnoj porodici, koju sačinjavaju roditelji i djeca, dok je proširenih porodica trideset i dvije.

Proširene porodice se najčešće sastoje od sinovljevih porodica i roditelja, ukoliko su živi. Iako roditelji najčešće ostaju u domaćinstvu sa najstarijim sinom, to nije pravilo, s obzirom da imamo podataka da roditelji žive i sa kćerkom i zetom.⁴³ To su obično porodice u kojima nema muškog djeteta, pa ga neformalno zamjenjuje muž najstarije kćerke.

Ukoliko se majka ponovno udaje sa sobom vodi i djecu koja se nazivaju pastorčad. Status pastorčeta se odvaja od posvojčeta. Vrlo često su vjerski propisi bili razlog usvajanja osobe sa kojom porodica dijeli privatni prostor.⁴⁴

Kao što vidimo, porodica je kompleksna institucija na čiji sastav utiče i socijalna situacija njenih članova.

Odnosi u porodici

Odnosi u porodici predstavljaju odraz shvatanja jednog društva. Polna razlika između supružnika odražava se i u njihovim pravima i obavezama u životu. Muževa briga odnosila se na opskrbu porodice. Ukoliko se suprug nalazio van grada u kojem živi porodica, on je bio obavezan slati potreban novac za njeno izdržavanje.⁴⁵ Za razliku od muža, obaveze žene sastojale su se u vođenju domaćinstva i brige o djeci. Poslije udaje i rađanja djece, privatno vrijeme žene-supruge proticalo je gotovo ujednačeno sve do smrti, posvećeno vaspitanju i staranju o djeci, tek ponekad isprekidano porodičnim proslavama. Nešto više o odnosu supružnika govore nam privatna pisma koja su doista rijetka.⁴⁶ Iako se supružnici rijetko razdvajaju, kada se to ipak

---

⁴³ Nekoliko porodica u Ali-pašinoj mahali dijele domaćinstvo sa zetom. Alija Bejić, *Ali-pašina mahala*, 37.

⁴⁴ Karakterističan je slučaj Mehmedage koji je oženivši se s Umihanom dobio pastorka Mehmeda od 4-5 godina i posvojče Fatimu, sestru Umihaninu, od 25/26 godina. S obzirom na to da Fatima i Mehmedaga nisu u rodbinskim vezama koje bi spriječile brak, a žive pod istim krovom, njeno posvajanje u tim godinama radi lakšeg zajedničkog života, sa vjerskog gledišta je sasvim normalno, pa i poželjno.

⁴⁵ Petar Karić nalazio se na *privremenom radu* i svojoj ženi Maci je redovno slao novac za izdržavanje porodice. ABiH, AUGKSR, 576/66.

⁴⁶ Veliki problem je predstavljala činjenica da je pismenost i navika pisanja bila prisutna kod veoma malog broja građana, te smo neminovno većinu podataka dobili uvidom u život obrazovanih građana Sarajeva, posebno ukoliko je porodica bila razdvojena.

desi, najčešće radi trgovine ili iz zdravstvenih razloga, pisma postaju jedini kontakt. I pored velikog broja privatnih pisama u arhivima, korespondencija među supružnicima je zaista rijetkost. Jedno od rijetkih pisama tog sadržaja je pismo Joke H. Ristića koje je pisala svom suprugu Vasi iz Beograda. Njeno pismo počinje sa "Najmiliji supruže Vaso." Upravo ovako se obraća u cijelom pismu svom suprugu, nikada imenom samo Vaso bez "supruže" i nikada "supruže" bez "mili". Pismo piše blagim tonom, u kojem prevladava njena briga, te ga stalno savjetuje "Čuvaj se dobro da se ne razboliš, jer ja sam dan i noć za tobom u brigu."⁴⁷ Iz ovih nekoliko redaka napisanih krajnje iskreno otkriva se slika njihovog odnosa, koji odiše poštovanjem i ljubavi, koja se iskazuje kroz neograničenu brigu. Međusobna naklonost supružnika nije javno pokazivana, a odavanje poštovanja je jedina praktikovana forma.

O odnosu između muža i žene strani putopisci su ostavili mnoge podatke i svi se slažu u jednom, a to je da je žena: pristojna i vjerna, marljiva i kućevna, posvećena svom mužu i djeci, ali i da je ona u kući gospodar.⁴⁸

Supružnici se u javnosti ne oslovljavaju imenom, a ime žene se veoma rijetko spominje.⁴⁹ Prvo spominjanje ženskih imena u zvaničnom popisu izvršeno je 1867. godine. U samom popisu ukoliko se radi o udovici, zvanične vlasti navode i ime preminulog supruga.⁵⁰ Nismo pronašli da se žena, u dokumentima, naziva po imenu muža, poput Asim-begovica ili Hasan-aginica,⁵¹ čak šta više u istočnim zemljama postoji običaj nazivanja žena po najstarijem sinu, te bi se njeno ime gubilo i ona je postajala majka Mustafina ili kako se sin zvao, što, također u Sarajevu nije bilo uobičajeno.⁵²

---

⁴⁷ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1.

⁴⁸ Nakon smrti Riste Hadži-Ristića, Vladislav Skarić tvrdi da u kućnim poslovima nije bilo promjene, te da ih je **i dalje** vodila hadži Ristina udovica Mara. Vidi: Vladislav Skarić, Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice. Sarajevo: ANUBiH, *Grada*, Knjiga XX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 16, 1976, 51. Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 210. Uporedi: Henrik Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica, 1900, 71, 85.

⁴⁹ Karakterističan je primjer nekog Jenuh-a koji u pismu svom prijatelju pozdravlja "Sviju, moje sinove i moju ženu," ne navodeći njeno ime. IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1

⁵⁰ To se odnosi na udovice koje nisu ponovno sklopile brak, kao što je Afifa, žena umrlog Topal Mehmeda, koja je bila kirajdžija-podstanar.

⁵¹ Nazivanje žene po imenu muža i njegovoj tituli mnogo je češće u narodnim pjesmama.

⁵² Miroslav Timotijević navodi da se u "Srpskim zemljama" od dvadesetih godina 18. stoljeća pod uticajem Njemačke sve više u porodici prihvata persiranje. Mi nismo pronašli takve ►

Žena se spominje u rijetkim prilikama, čak i kada na svijet donosi dijete. Iako je ona glavni činilac u rađanju djeteta, napisat će se samo podatak da je tog dana neko dobio dijete. Još Bašeskija, koji veoma živopisno opisuje sve događaje koji su vezani i za žene, u svom *Ljetopisu* o rođenju svog djeteta piše: “U mjesecu redžepu (26. VII-24. VIII 1778) na jedan dan prije početka mjeseca agistosa, kada se sunce nalazilo na dvanaestom stupnju zviježđa Lav, u utorak navečer u tri i po sahata, rodila mi se kći Merjema, ili drugim imenom Nurija, u Mimar Sinanovoj mahali.”⁵³ Suprugu ne spominje.

Snažnije emocije se iskazuju tek prilikom smrti jednog od supružnika.⁵⁴ S obzirom da je suprug predstavljao materijalni oslonac kompletne porodice, njegova smrt je u tom smislu padala teže. Stoga bi se odmah obavijestila šira rodbina, ali veoma kratko. Ukoliko je preminuli ostavio finansijske probleme porodici i to bi se obično u tom kratkom obavještenju navelo.

I pored toga vrlo se rijetko dešavalo da udovac ili udovica ne sklope novi brak.⁵⁵ Iznimku su predstavljale udovice koje su imale odraslu djecu, spremnu da se brinu o ostatku porodice.

Karakteristika patrijarhalnog života uočljiva je kroz primjere stvaranje mitova o ženi svetici, kroz koje se pokazivalo kakva je žena zapravo trebala biti ukoliko je željela biti dobra, bezgrješna. Takav primjer je bio mit o Đulbadži, veoma popularan u Sarajevu u ovom periodu. Đulbadža je žena koja je stekla evlijaluk tj. svetost tako što je imala muža pijanicu koji je dolazio kući u kasno doba noći pijan, pa bi psovao

---

primjere u Sarajevu. *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, (priređio Aleksandar Fotić), Beograd: CLIO, 2005, 800.

⁵³ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis 1746-1804*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1997, 223.

⁵⁴ To nam potvrđuju stihovi napisani povodom smrti Lejle šejh Sirijine žene u kojima stoji: “Ova sudbina (nebo, vasiona) me baci u vatru rastanka a ja šta da radim.” Mustafa Jahić, Rukopisna djela Šejh Juje u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1985, br. XI-XII, 54; Za razliku od osvih romantičnih stihova Mira Savić na sljedeći način obavještava brata o smrti svog supruga: “Nije lasno tješit se kad se izgubi ovaki drug, koga sam imala i za kim tužim i tužit ću dok sam živa.” IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1

⁵⁵ Jedan od potvrđnih primjera ovoj konstataciji jeste Dionizije Marinković koji svoj drugi brak u memoarima komentariše vrlo kratko, jednom rečenicom “U jesen ja se oženim po drugi put.” Iz ove vrlo jednostavne i slobodno možemo reći usputne rečenice za Marinkovića vidimo da je to bio sasvim normalan čin i slijed događaja, koji nije zaslužio veću pažnju. U: Dionizije Marinković, *Moji doživljaji*. Sarajevo: ANUBiH, *Građa*, Knjiga XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, (priređio Vojislav Bogićević), 1966, 130.

i tako uznemiravao komšiluk, nakon čega bi uzimao tojagu i udarao Đulbadžu. Da bi ga udobrovoljila, kako ne bi psovao i uznemiravao komšiluk, ona bi ga na najljepši način dočekivala, stavila večeru pred njega, a štap omotavala pamukom kako ne bi našuljao ruku dok je tuče.⁵⁶ Ovako prikazan kult Đulbadže želio se iskoristiti sa pozicije supremacije muškarca nad ženom.

Iako zakonom dozvoljena, poligamija nije bila uobičajena u Bosni, pa tako ni u Sarajevu. Da li je tome razlog bio materijalno stanje, s obzirom da je bilo poželjno da svaka žena ima posebno domaćinstvo ili je zaista “na koncu konca i muhamedovac (je) s jednom ženom sit i presit,”⁵⁷ kako tvrdi Renner, ne možemo sa sigurnošću ustvrditi. Poligamija je bila rijetkost koja se nije odobravala u društvu. Tako je slučaj Ali-bega Džinića izazvao pometnju i “sva je Bosna reagirala” piše Giljferding “kad je, prije nekoliko godina, Ali-beg Džinić, jedan od najbogatijih spahija, uzeo drugu ženu za života prve.”⁵⁸ Na osnovu analize arhivskih izvora možemo zaključiti da je poligamija postojala, ali da nije zastupljena u nekom značajnijem procentu.⁵⁹

U 19. stoljeću dijete je više nego u prethodnom vremenu u središtu porodice. Ono je predmet svakovrsnog ulaganja: osjećajnog, ekonomskog, vaspitnog, egzistencijalnog. Kao nasljednik, dijete znači budućnost porodice, njen način borbe protiv vremena i smrti. Iako djeca nisu jedini, zasigurno su najvažniji razlog zajedničkog života. Djeca su osnova bračne sreće zbog kojih se porodica osniva.⁶⁰

Rađanje dvojki ili trojki predstavljalo je senzaciju koja se objavljivala u novinama, što nam ukazuje na rijetkost ovakve pojave. Godine 1867. izvjesna Daša rodila

---

⁵⁶ Muhamed Hadžijahić, Badžijanije u Sarajevu i Bosni. *Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1982, br. VII-VIII, 119-120; Uporedi: Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Buybook, 2004, 455.

⁵⁷ Henrik Renner, *navedeno djelo*, 85.

⁵⁸ A. F. Giljferding, *navedeno djelo*, 86.

⁵⁹ Iako se ne odnosi na Sarajevo, jedan veoma zanimljiv slučaj poliandrije koji se spominje u zvaničnim dokumentima austro-ugarskog konzulata, plijeni pažnju. Radi se o nekoj ženi Aleksinoj koja je u isto vrijeme imala dva supruga. Naime, njen suprug Aleksa je službeno tražio da mu se ona vrati iako je sklopila drugi brak u Bijeljini sa svećenikom Vasinom Petrovićem. Kada su saznali da je Aleksa saznao mjesto njihovog prebivališta, njegova supruga i njen drugi muž su se odselili u Tuzlu, nakon čega im se zvanično gubi svaki trag. ABIH, AUGKS, 91/53.

⁶⁰ Brojni su primjeri sklapanja drugog braka ukoliko u prvom nije bilo potomstva. U većini slučajeva situacija bi ostala ista. Jedan od primjera je i Nalo Ahmed koji je posjedovao dvije kuće, jednu do druge, i u njima je imao po jednu ženu, ali ni sa jednom nije imao djece. Bejtić Alija, *Ali-pašina mahala*, 39.

je “uoči utornika troje djece, dvoje muške i jedno žensko. Svo troje djece nalazi se u životu,”⁶¹ objavio je zvanični list *Bosna*. Naredne godine nekoliko puta se desilo da je rođeno više od jednog djeteta. Jedna od sretnih majki bila je žena Šaćirage Jakupovića koja je rodila trojke.⁶²

I pored tradicionalnih poimanja da su djeca nužno potrebna za sretan brak, začuđujuće je da porodice nisu bile mnogobrojne. Prema proračunu Gustava Temela, austrijskog konzula, godine 1865. na jednu kuću u Sarajevu otpadalo je po sedam duša, dakle roditelji i petoro djece.⁶³ U ostalom dijelu Osmanskog carstva, prosječna porodica je imala od četiri do sedam članova.⁶⁴ Na zaključak da je brojnost porodice bila slična i u prethodnim desetljećima navodi nas pisanje Bašeskije koji smatra da u posljednjim decenijama XVIII i početkom XIX stoljeća prosječna porodica u Sarajevu ima po troje djece.⁶⁵ Strani podanici također nemaju velike porodice. Tako je u Sarajevu godine 1868. austrijski konzulat obavijestio svoju vladu da se u Sarajevu nalazi 408 njihovih podanika od čega su 154 osobe na radu i 254 člana njihovih porodica, dakle u porodicu su ubrojani uglavnom samo supružnici.⁶⁶

Analizom podataka Ali-pašine mahale iz 1841. godine i Ferhat-pašine mahale iz 1855. godine, ustanovili smo da je u Ali-pašinoj mahali bilo 56 kuća,⁶⁷ u kojima je stanovalo: 13 porodica sa jednim djetetom, deset sa dvoje djece, dvije sa troje djece, sedam porodica sa četvero djece. Niti jedna kuća nema petero djece, samo jedna ima šestero dok dvadeset i tri porodice nemaju djece uopšte. Napominjemo da u ovom popisu nisu ubrojana ženska djeca, te se ovi podaci moraju uzeti sa rezervom. U Ferhadija mahali sa 18 kuća rezultati su slični: pet porodica ima jedno dijete, isti broj ima dvoje djece, dok troje i četvero djece imaju po dvije porodice, u četiri kuće nema djece ili tačnije nema muške djece.⁶⁸ Podaci u popisu iz 1867. godine koji je

---

⁶¹ *Bosna*, II; br. 71, Sarajevo, 25.09. i 05.10.1867, 1.

⁶² *Bosna*, III; br. 93, Sarajevo, 02. i 16.03. 1868, 1.

⁶³ Đorđe Pejanović, *Stanovništvo BiH*. Beograd:SANU, Posebna izdanja, Knjiga CCXXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Nova serija, knjiga 12, 1955, 34.

⁶⁴ *Historija Osmanske države i civilizacije*. (priredio E. Ihsanoglu), Sarajevo: IRCICA - Orijentalni institut u Sarajevu, 2004, 657; Zanimljivo je da u Francuskoj u periodu 1840-1900, prosjek djece je sedmero. Vidi; Žorž Dibi, Filip Arijes, *Istorija privatnog života*, 4, 114.

⁶⁵ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *navedeno djelo*, 223.

⁶⁶ ABiH, AUGKSR,1609/68.

⁶⁷ U mahali ima ukupno 59 kuća ali u tri kuće žive samci bez porodica.

⁶⁸ Vidi: Alija Bejtić, *Ali-pašina mahala*, 36-51; Vladislav Skarić, *Sarajevska mahala Ferhadija 1850-1855*, 331-332.

---

obuhvatio i žensku djecu u Ali-pašinoj mahali ne razlikuju se mnogo od prethodnog. Najveći broj porodica, njih trideset, ima po jedno dijete, zatim dvadeset i četiri porodice imaju po troje djece, devetnaest porodica ima po dvoje djece, devet po četvero, dok četiri porodice imaju petero, a tri šestero djece; samo jedna porodica ima sedmero djece, a čak dvadeset i sedam porodica nema niti jedno dijete. Statistički gledano, ovi podaci nam govore da u pedeset i šest porodica, 1841. godine imamo sedamdeset i šestero djece, dakle ni dvoje u prosjeku, dok 1867. godine u istoj mahali imamo sto sedamnaest porodica i dvjesto dvadeset i jedno dijete, dakle blizu po dvoje u prosjeku, iako u ovom drugom popisu imamo ubrojanu i žensku djecu. Uvidom u krštene knjige Srpske opštine u Sarajevu ustanovili smo da je u toku 1860. godine kršteno 165 djece.⁶⁹ Napomenut ćemo da je i kod Roma, koji obično imaju mnogo djece, teško pronaći porodicu koja ima više od petero.⁷⁰

Karakteristično je da se u prosjeku djeca rađaju nakon nekoliko godina braka. Kečo Abdija i njegova žena Emina dobili su prvo dijete nakon pet godina braka, Duboković Ibrahim i njegova žena Fatima vjenčali su se 1842. godine, a prvo dijete, sina Mehmeda, dobili su osam godina kasnije. Ovi podaci, ipak, mogu zavarati s obzirom na veliku smrtnost novorođenčadi, pa se čekalo neko vrijeme na dijete koje bi ostalo u životu.⁷¹ Nije samo smrtnost kod novorođenčadi bila velika. Djeca su stradala i od raznih bolesti i epidemija i u kasnijoj dobi. U porodici Hadžiristića 1843. godine umrlo je dvoje djece: Savka sa osamnaest godina i njen brat Jovo u dvanaestoj godini.⁷²

Potrebno je naglasiti da je paralelno sa djecom u porodici u Sarajevu postojao jedan drugi svijet djece, odnosno da je bio prisutan problem neželjene vanbračne djece. Ovaj društveno osuđivani čin i njegove posljedice, obično skrivene od javnosti, prisutan je tokom cijelog 19. stoljeća. Tako je krajem 1838. godine izdat ferman upućen poglavarima sve četiri vjere i apotekarima u cijelom Osmanskom carstvu. Tim se fermanom najstrožije zabranjuje upotreba svih sredstava za protjerivanje ploda kod žena. U njemu su zamoljene vjerske starješine da ovaj problem što češće tu-

---

⁶⁹ Nažalost u Srpskoj opštini posjeduju samo jedan zapisnik krštenja iz osmanskog perioda. Srpska opština Sarajevo, signatura P II, Zapisnik kršćenih, 1854-1861.

⁷⁰ Muhamed A. Mujić, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1952/53, br. III-IV, 165-169.

⁷¹ Smrtnost djece je problem koji je prisutan u Sarajevu i krajem XVIII i početkom XIX stoljeća. Bašeskija u svom *Ljetopisu* navodi da mu se rodila kćer, ali da mu je to deveto dijete, "od kojih je danas na životu samo troje, i to dvoje žensko i jedno muško." Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *navedeno djelo*, 223.

⁷² Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice*, 49.

---

mače kao nevaljao.⁷³ Za razliku od prošlih vremena, takve društveno-ekscesne situacije u posljednjim decenijama osmanske vladavine u Sarajevu postaju predmetom novinskih članaka, te je javnost daleko više obaviještena nego što je bila prije.⁷⁴

Dobivanjem imena novorođenče je ulazilo u porodicu i postajalo njenim članom, stoga je ime brižno birano i obično je imalo vjersko značenje.⁷⁵ U tradicionalnom osmanskom društvu postojala su i porodična imena, stoga ne začuđuje neprestano ponavljanje istog imena u nekim porodicama. Najčešće davano ime kod muslimana je Mustafa i teško je pronaći kuću u kojoj nema ovog imena.⁷⁶

Uočljiva je razlika u položaju između muške i ženske djece u porodici. Podaci iz arhivske građe jasno ukazuju da su dječaci bili poželjniji od djevojčica i da su u porodici zauzimali važnije mjesto. Na to nam ukazuje i popis kuća iz 1867. u kojem se prvi put spominju ženska imena, ali tako da je muško dijete obavezno ispred ženskog, bez obzira da li je mlađe ili ne. Ovu veoma jasnu razliku u odnosu prema djeci različitog spola vidimo i u defteru kućnih troškova Alekse Jeftanovića. Naime, Aleksa svaki drugi dan tokom cijele godine daje sinu Jefti za troškove od 4 do 6 forinti,

---

⁷³ Gazi Husrev-begova biblioteka, Zbirka sidžila, sidžil br.77, 45-46.

⁷⁴ *Bosanski vjestnik* u julu 1866. godine iznosi jedan primjer koji dosta surovo prikazuje svu složenost ovog problema. U ovom članku stoji: "U Sarajevu 07.07. više su se puta raznosili po ovoj varoši glasovi da su se mala đeca pobačana nalazila u rijeci Miljacki, kojima glasovima nismo dosad poklanjali toliko pažnje i vjerovanja. Slučaj jedan onomad 4. ov. mj. u Ponedjeljak osvjedoči mogućnost ovih glasova. Susjedi Pašine česme u Kulkučinoj mahali primijete na sat pred podne tog dana njeku uvijenu ženu gdi uđe u Tursko groblje do te česme nalazeće se, al misleći da je došla na grob svoga kakvog srodnika, da se isplače i molitvu očita nisu na istu dalje ni pazili. Kad se ona udalji na po sata prođe neka Evrejka pored tog groblja i tu joj pobudi pažnju cika dvoje paščadi koji se oko nečeg kolju, ona pogleda bolje i užasne se kad ugleda gdi se psi kolju oko mrtvog djeteta uhvativši svako u zube po jednu ručicu istog. Užasnuta poviče, te se skupi komšiluk pa i obližnji nalbanta dođe gdi nađu krasno muško djetence punačko kao naliveno, al mrtvo, ručica mu je jedna već bila nagrižena onim psima. Ovaj nalbanta odma javi nadležnoj vlasti te se naredi i dijete bude zakopano." *Bosanski vjestnik*, I, br.14, Sarajevo, 09.07. 1866.,10.; Većina žena na ovako gnusan čin odlučivala se odmah nakon porođaja gušenjem djeteta, takav zločin bilo je teško dokazati, s obzirom na redovne tvrdnje tih žena da je dijete rođeno mrtvo. Vidi: ABiH, AUGKS, 699/67, 1654/69.

⁷⁵ Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 204.

⁷⁶ Porodica Morić bila je jedna od najuglednijih sarajevskih porodica, muškim potomcima su u ovoj porodici davana tradicionalna imena sve do Mustafe Morića koji je prekinuo tu tradiciju, davši svojim sinovima, imena Mehmed, Ahmed i Asim. Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela*, I, 338.

dok kćerkama ne daje u toku godine niti jednom ni groša za njihov poseban trošak. Dok je Aleksa u toku godine kupio šest pari cipela, njegove sestre su dobile po jedan par cipela i jedan par papuča.⁷⁷ Ovi podaci nam jasno ukazuju na razlike u svim aspektima života u odnosu prema muškoj i ženskoj djeci.

Ipak, neohodno je napomenuti da su muška djeca vrlo rano sazrijevala i preuzimala ulogu oca, dok je on na poslu ili na putu, brinući se za članove porodice.

Kako je ovo period tanzimata, do promjena dolazi i u segmentu školstva. Tako se otvaraju prve ženske škole.⁷⁸ Na kraju školske godine ove škole pripremaju izložbu veza i ručnih radova. Izložbe su predstavljale svečani završetak školske godine, a bile su posjećivane od strane velikodostojnika osmanske vlasti, stranih konzula i vjerskih poglavara.⁷⁹ Veoma je značajan porast broja učenica u školama u ovom periodu. Tako je 1867. u Sarajevu bilo 800 učenica dok se taj broj popeo na 910 u 1869. godini.⁸⁰ Ono što je veoma bitno jeste da se redovnim odlaskom u školu svakodnevnica djevojčica mijenjala, tako što je u toku dana postojala obaveza odlaska van kuće. Iako je osnovna funkcija ženskih škola, u ovom periodu, pripremiti učenice da postanu dobre domaćice, promjene u njihovoj svakodnevnicu stvorene odlaskom u svjetovne škole, nikako se ne smiju zanemariti.

Pokušavajući se u svakom smislu odvojiti od "običnih" građana, novonastala elita uvodi praksu dovođenja profesora kući kako bi njihova djeca dobila što bolje obrazovanje.⁸¹

---

⁷⁷ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanović, Defter kućnih troškova, kutija br.10.

⁷⁸ Neophodno je dodati da su, od dolaska Osmanlija, postojali mektebi tj. mjesta gdje se odvijalo osnovno i srednje obrazovanje. Razlika se odnosi na to što su obrazovne institucije od 15. do druge polovine 19. stoljeća bile vjerskog karaktera, dok se u ovom periodu otvaraju svjetovne škole. Godine 1858. otvorena je škola Stake Skenderove, u tu školu išle su i kćerke Topal Osman-paše. Primjer Stake slijedile su Adelina Pavlija – mis Irbi i mis Makenzijeve, te su 1866. otvorile školu za žensku djecu. Vidi: Vojislav Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika BiH, 1965; Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar: Islamski kulturni centar, 1999.

⁷⁹ *Bosna*, II, br. 56. 12. i 24. 06. 1867, 1.

⁸⁰ Ovi podaci se odnose samo na učenice muslimanske vjeroispovijesti. Hajrudin Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983, 171.

⁸¹ Mate Perić je svom sinu dovodio privatnog učitelja, Jakova Vukovića, što ga je koštalo 30 groša mjesečno. Manojlo Jeftanović je kćerkinu školarinu plaćao ženskoj školi, 1856. godine, 12 srebrenih forinti. Vidi; ABiH, AUGKSR, 753/66; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanovića, kutija br.1.

Poštovanje koje djeca ukazuju roditeljima posebno su zapazili strani putopisci.⁸² Koliko je bilo “normalno” slušati naređenja roditelja govori i njena zakonska regulativa. Naime, naredba roditelja po zakonu nikako nije mogla biti “prinudena”, jer “proizilazi iz poštovanja i uvažavanja.”⁸³ Zakon je također predviđao da dijete, koje napravi zakonski prekršaj, a nije punoljetno, “neće se osuđivati na kaznu koja je određena po zakonu, za učinjenu krivicu predaće se ocu, materi ili srođnicima pošto se uzme od ovih sigurno jemstvo.”⁸⁴ Ovim se jasno davalo do znanja da roditelji pored neograničenih prava preuzimaju i svu zakonsku odgovornost vezanu za djecu.

Ukoliko se djeca nalaze u drugom gradu, pisma predstavljaju vezu između njih i roditelja. Zanimljivo je da bez obzira da li je žensko ili muško dijete u pitanju, pismo se uvijek šalje ocu ukoliko je živ, a ako nije tek onda je pismo adresirano na majku.⁸⁵

Pored ovog porodičnog jezgra, u krug porodice ulaze i rođaci, obično prvog ili drugog koljena. Na bliskost među njima ukazuje učestalost dopisivanja ukoliko su daleko. Novogodišnja čestitka-pismo ponekad je jedina prilika da se podnese izvještaj o stanju zdravlja u porodici, da se pomenu umrli iz te godine, rođenja, vjenčanja, bolesti ili uspjeh u školi. Ova praksa vezuje se svakako samo za pismene ljude. Privatna prepiska u arhivima nameće zaključak da su se, uglavnom, dopisivali samo rođaci među kojima je postojao materijalni odnosno trgovački interes, s obzirom da je većina pisama tog sadržaja.⁸⁶

---

⁸² Roskiewicz navodi da; “Djeca, naročito odrasla, ukazuju veliko poštovanje svojim roditeljima, kao i starijoj braći. Sin ili mlađi brat nikada neće sjesti pred starijim dok ga se ne ponudi niti će početi govoriti nepozvan.” Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 206.; Uporedi: Henrik Renner, *navedeno djelo*, 86.

⁸³ “Slučaji koji proizlaze iz poštovanja i uvažanja, kao što su zapovijedi roditeljske djeci, i gospodarske slugama, nevažavaju se kao prinudene.” Carski kazneni zakonik, kopija hatihumajuna, Vilajetska štamparija u Sarajevu, 1870, (dalje Carski kazneni zakonik), Ovaj zakonik nalazi se u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci u Sarajevu, inv. br. V 19583a, § 42.

⁸⁴ *Isto*, § 40.

⁸⁵ Karakterističan je primjer Mare Savić koja se dopisuje sa roditeljima veoma često, ali uvijek sa ocem, dok majci prvo pismo upućuje upravo povodom smrti oca i u njemu piše: “Mila mati. Žalosna sam ožalostija, ožalosti smo se jer smo izgubili onoga koga smo i preko ljubili koji je duša naša.” IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.3.

⁸⁶ ABiH, Porodični fond, Porodica Jelić, kutija br.1; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Fadišpašić, kutija br. 1, 4; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma; ►

Porodični problemi

Mnogobrojni su problemi koji su činili sastavni dio porodičnog života. Izdvojili smo one koji se spominju u arhivskoj građi, a uticali su na život porodice. To su, uglavnom, problemi materijalne prirode i razvod koji je, sam po sebi, predstavljao raspad porodice.

Materijalne probleme možemo podijeliti na tri osnovna, a to su: zloupotrebe u plaćanju taksi nakon smrtnog slučaja u porodici, nesuglasice unutar same porodice oko podjele imovine i dug, kao specifičnost načina života u ovom periodu, a prisutan je u svakoj porodici.

Prve probleme na koje nailazi porodica nakon doživljenog smrtnog slučaja unutar nje, jesu plaćanje takse za ukop preminulog, plaćanje poreza za ostavljenu imovinu ili dug koji je preminuli ostavio. Zloupotrebe vjerskih dužnosnika, koji su imali obavezu da prijave smrtni slučaj vlastima, bila je prva neprilika koju porodica doživljava. Zadatak ovih službenika je bio da procijene ostalu imovinu na koju je porodica morala platiti taksu. S obzirom da se zakonska odredba o načinu procjenjivanja vrijednosti imovine nije poštivala u praksi, procjene su vršene "golim okom", zavisno od želje ovih službenika. Da su ove zloupotrebe bile prisutne tokom cijelog 19. stoljeća, vidimo iz žalbe sarajevskog hahambaše,⁸⁷ koju je 1842. uputio predstavniku u Istanbul kako bi se na taj način o ovim zloupotrebama obavijestila Visoka porta. Odgovor je stigao iste godine i upućen je svim naibima kadiluka u vilajetu Bosna.⁸⁸ Sadržavao je detaljno pojašnjenu kompletnu zakonsku proceduru po kojoj treba da se vrši ova procjena. Strogo je naređeno da se ne smije dioba vršiti prisilno, nego jedino ako to nasljednici traže.⁸⁹

Isti problem imali su i pripadnici ostalih vjeroispovijesti. Tako je kod pravoslavnih građana za procjenu preostale imovine zadužen bio kodžobaša.⁹⁰ Jedna od kodžobaških dužnosti bila je da finansijskoj vlasti dostavi tačan prikaz imanja koje je ostalo nasljednicima iza pokojnika. Na toj osnovi finansijska vlast bi odmje-

---

IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Kumašin, kutija br. 4-5; Dr. Andrija Zirdum, *navedeno djelo*.

⁸⁷ Veliki rabin. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost, 1966.

⁸⁸ Naib = zamjenik, zastupnik u upravnoj službi. *Isto*.

⁸⁹ Orijentalni institut Sarajevo, (dalje OISA), Zbirka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (dalje ZANUBIH), sig. br. 86/II, Šikajet defteri inv. br. IX 1826-1878, 45/2-1259/1842.

⁹⁰ Prvak, starješina, seoski knez. Abdulah Škaljić, *navedeno djelo*.

---

mila kolika je visina prenosne takse, što su dužni državi platiti nasljednici. Iako je porodica Hadžiristića smatrana finansijski dobrostojećom “još prije svoje smrti žalio se hadži Ilija na velike zahtjeve bejtul-mala (fisk) iza hadži Ristine smrti i zbog toga je krivio kodžobašu Sarandu.”⁹¹

Da se naredba o načinu procjene iz 1842. godine nije poštivala i da je problem nastavio egzistirati vidimo iz zajedničke žalbe na ovakve zloupotrebe koje je podnijelo stanovništvo Sarajeva 1857. godine.⁹²

I pored zakonskih odredbi osnova navedenih problema ležala je u formalnom izvršavanju istih. U praktičnoj provedbi vlast se isključivo oslanjala na moralnu obavezu dužnosnika, koji su svoj posao trebali izvršavati po propisima, međutim u praksi se pokazalo da je to očito velika pogreška.

Problem je predstavljala i podjela imovine među samim nasljednicima unutar porodice. Podjele su za nasljednike obično smatrane nepravednim i predstavljale su razlog za međusobne optužbe. Razlozi za nesporazume oko podjele imovine bili su mnogobrojni, no, mi ćemo izdvojiti samo neke slučajeve koji u sebi sadrže najčešće razloge nesuglasica oko diobe. Razlika u nasljeđivanju između ženskih i muških osoba predstavlja bit problema.⁹³ S obzirom da se podjela imovine vršila po še-

---

⁹¹ Do koje mjere su ove zloupotrebe vršene ukazuje nam i Skarić, koji navodi da su: “Turskoga vremena jela, koja su bila voluminozna, nisu se pekla kod kuće, nego su nošena na ekmeščinicu, da ih ekmeščija peče. Tako se moglo znati u mahali koliko se puta nosi da se peku pite, o kojima se mislilo da su neka vrsta jela koja jede bogatiji svijet, pa zato ne treba da ih vidi kodžobaša, koji ima uticaja kada se razrezuju porezi i odmjeravaju prenosne takse.” U: Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice*, 52, napomena br.5.

⁹² Žalba je upućena “Veziru Mehmed Rešid paši nosiocu carskog odlikovanja medždijde prvog reda Bosanskom valiji i muli Sarajeva, muftiji i članovima pokrajinskog vijeća.” U njoj se navodi da; “Ehalija kadiluka Sarajevo muslimani i nemuslimani su podnijeli Porti arzuhal u kojem su iznijeli da tamošnji naib silom vrši popis i podjelu ostavina i iza onih umrlih koji nisu iza sebe ostavili malodobnih zagubljenih niti ko traži od ostalih nasljednika popis pa tako naplaćuje velike takse za diobu resmi kismet kao i iza ostalo što izdaje sud, hudžet, muraselu i dr. Naplaćuju više na ime resmi taksita za mehkjemu. Zamolili su da se ovo emri šerifom spriječi i zabrani u skladu sa onim što je u tom pogledu propisano svim se naređuje da se tako ima i postupiti pazeći pri tome da se od popisa ne odstupa.” OISA, ZANUBIH, sig. br. 86/II, Šikajet defteri inv. br.IX 1826-1878, 58/1-1274/1857.

⁹³ Brojne su žalbe na spolnu razliku u nasljeđivanju imovine. Zanimljiv je slučaj kćerki nekog Mehmeda iz Kadi-Bali efendine mahale, ne spominju im se imena, koje su smatrane da su prevarene u podjeli imovine iza umrlog oca, a od strane brata. Njih dvije su se obratile muli Sarajeva, tražeći rješenje. Njihova žalba je, vrlo brzo, odbijena bez ikakvog obrazloženja. IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P 11-17, br. 42.

rijatskim propisima, razlika u veličini nasljedstva zavisila je od spola nasljednika. Muškarci su polagali pravo na veći dio, zbog čega su se ženski nasljednici vrlo često udruživali i žalili na ovakvo stanje. Kao primjer navest ćemo porodicu Glodo. Ahmed Munib ef. Glodo pripadao je kadijsko–sudačkom staležu i bio je veoma bogat čovjek. Svoje bogatstvo uvećao je i mirazom putem ženidbi.⁹⁴ Nakon smrti ostavio je ženu i tri kćerke, ali i pored toga Glodini amidžići Abdulah-beg, Hasan-beg, Mehmed-aga, Abdulah-efendija, Mustafa Akif-aga i mula Hasan Hašim polagali su pravo kao njegovi nasljednici. Oni su do te mjere išli da je njegova žena Fatima morala dokazivati pomoću svjedoka da su zlatnici, koje je ona dobila prije diobe, njeno vlasništvo koje je ona još prije osam godina poslala svome mužu kao pozajmicu dok je bio u zatočeništvu u Trapezuntu. Nakon podmirjenja svih troškova za diobu je ostalo 89.436 groša i 36 para koji su podijeljeni na sljedeći način: ženi Fatimi 11.729 groša i 26 para, sve tri kćerke su dobile po 19.874 groša i 34 pare, a amidžići, ukupno njih 6, po 3.013 groša i 31 paru.⁹⁵

Podjela imovine zaista je predstavljao jedan od velikih problema na što nam ukazuju i kasam defteri.⁹⁶ Ovaj problem ipak je mnogo više potresao one koji nisu imali šta podijeliti, jer su vrlo često ostajali bez krova nad glavom nakon prinudne podjele među nasljednicima.⁹⁷

Dakle, ukoliko se porodica ne dogovori kako će podijeliti imovinu to radi sud, obično prodajući svu imovinu putem telala na javnoj rasprodaji. Telal je išao ulica-

---

⁹⁴ Ahmed Munib ef. Glodo ženio se dva puta s djevojkama iz imućnih sarajevskih porodica. Prvi put je bio oženjen s Fatimom, kćerkom Mehmed Memiša i Merjeme, kćeri hadži Mustafe, a drugi put s Fatima Ašidom, kćerkom vrlo imućnog i uglednog sarajevskog građanina Vejsilage Imaretlije–Imaretlića, koji je bio sarajevski i tešanjski džabija gazi Husrev-begova vakufa. Tu je službu preuzeo poslije njegove smrti upravo njegov zet Ahmed Munib Glodo. Iz prvog braka imao je jednu kćer Merjemu, a iz drugog dvije kćeri Umihanu i Hatidžu. IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Glode-Svrze, kutija br.1; Problem nasljedstva u ovoj porodici obradio je Rašid Hajdarević. Vidi: Rešid Hajdarević, *Zaostavština iza Ahmed Munib ef. Glode mutevelije i džabije Gazi Husrev-begova vakufa*. *Anali*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 1974, br. II-III, 195.

⁹⁵ *Isto*, 223-224.

⁹⁶ Vidi: IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Mravović, kutija br.1; *Isto*, Fond porodice Kabadaja, kutija br.1.

⁹⁷ Nakon podjele imovine i podmirivanja dugova Antona Bojanovića, njegova porodica ostala je bez sredstava za život. ABiH, AUGKSR, 1272/62.; Porodica Saračević, također, se nije mogla dogovoriti o podjeli imovine, te su svu zaostavštinu morali rasprodati putem telala. Vidi: IASA, Porodične zbirke, Fond porodice Saračević, kutija br.1.

ma objavljujući prodaju pokretne i nepokretne imovine i uzvikivao njihovu cijenu. Nakon što bi rasprodaja bila završena, on bi kao platu, dobio 5% od ukupno dobivenog novca.⁹⁸

Ovdje radi potpunije slike treba napomenuti da su maloljetni nasljednici bili zaštićeni od podjele imovine ukoliko bi ostali bez oba roditelja, dakle imovina maloljetnika nije se mogla dijeliti sve dok osoba ne postane punoljetna, što je predstavljalo zakonsku zaštitu imetka maloljetnika. Ukoliko bi djeca ostala bez oba roditelja davali bi se na skrb najbližoj rodbini, koji su im bili u svojstvu tutora.⁹⁹

Kako ne bi došlo do ovih problema, mnogi su se odlučivali na podjelu svoje imovine pismenim putem prije smrti. Pisanje testamenta je jedna od osnovnih stvari kojom je pojedinac određivao svoj odnos prema porodici, rođacima, ali i poznanicima.¹⁰⁰ Vasijetname su predstavljale dokument, u kojem je uz prisustvo svjedoka, dotična osoba dijelila svoju imovinu prema vlastitoj želji. Da bi vasijetnama bila pravosnažna morala je, po zakonu, biti pisana pri čistoj pameti i pred svjedocima.¹⁰¹ Pisanje testamenta imalo je još jednu prednost, a to je mogućnost isključenja nekog člana porodice iz oporuke.¹⁰²

---

⁹⁸ Johan Roskiewicz, *navedeno djelo*, 160.

⁹⁹ Kao tutora djeci Surije, žene Husein-age, postavljen je hudžetom 1863. godine Abdulah Mensur-efendija. U hudžetu je naglašeno da je “dnevna opskrba djeci po 100 para... i ostale nužne potrebe.” IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P 11-17, br. 7.

¹⁰⁰ Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, 731.

¹⁰¹ Vrlo često su nasljednici pokušavali osporiti vasijetnamu, tj. testament upravo navodeći da njen naručilac nije bio pri čistoj pameti. U takvoj nakani uspio je Mahmut sin Smajlov, koji je tražio da se na osnovu izdate fetve šejhul-islama izda emri šerif kojim će se narediti da mu se uruči pripadajući dio ostavine iza umrlog oca. On je optužio svoju maćehu Nuru da ga je prikratila u nasljedstvu u ostavštini iza oca, a koju joj je umrli Smajl kao matuh (senilan) bez saglasnosti valije prodao. Tim povodom je imenovani dobio fetvu šejhul-islama, a na osnovu iste ranije rumelijski kadı askjer je 1253. izdao ilam iz koga proizilazi da je takva kupoprodaja zakonski ništavna. Na osnovu toga izdat je emri šerif iste godine. OISA, ZANUBIH, sig. br.86/II, Šikajet defteri inv. br. IX 1826-1878, 32/3.

¹⁰² U *Sarajevskom cvjetniku* u toku jedne godine objavljene su dvije oporuke kojima je bio cilj davanje do znanja cjelokupnoj javnosti da je član porodice isključen iz testamenta. Prva objava desila se nakon iznenadne smrti austrijskog konzula. Njegova oporuka je pročitana, te se javnim putem dalo svim ljudima na znanje da će ga naslijediti djeca osim sina koji je isključen iz nasljedstva. Ipak, ostavljena je mogućnost da se on javi u roku od jedne godine i izjasni o tom pitanju. Isto se desilo i nakon smrti Ante Persića. Iz objave saznajemo da je Anto ostavio testament iz kojeg je isključio sina Vincenta. Svoju imovinu ostavio je djeci:

Dug je jedan od osnovnih problema na koji do sada nije poklanjana pažnja u historiografiji. Predstavljao je način života, što nam potvrđuje i činjenica da je jako teško pronaći osobu, bez obzira na imovinski status, da nije zadužena u toku života za neke od osnovnih životnih potreba. Vrlo česti su podaci koji govore da je ista osoba nekome dužnik, ali u isto vrijeme potražuje novac od treće osobe. Dakle, dug je svakodnevna pojava koja predstavlja ne samo potrebu nego stil života.

Većina dugova vršena je prilikom kupovine namirnica, to se odnosi na sve artikle od kupovine hljeba svaki dan do velikih višemjesečnih namirivanja za potrebe kompletnog domaćinstva.¹⁰³ Dugovi su stvarani više iz običaja, ali i iz potrebe. Vrlo često se dešavalo da dužnik plati dug nakon čega se isti dan zaduži za novu sumu. Dug je pravljen svakodnevno, bez obzira da li je to bilo za dnevne potrebe ili mjesečno opskrbljivanje domaćinstva. Karakteristično je da postoji mogućnost prenosa duga sa jednog člana porodice na drugog, uz usmenu potvrdu osobe koja je preuzela dug.¹⁰⁴ Uvidom u deftere veresije može se zaključiti da se ljudi zadužuju svakodnevno i da se samo kao krajnji pokušaj povratka novca postupak prepušta sudu.

Postavlja se pitanje ko se sve zadužuje i zašto? Uvidom u arhivsku građu iznenađuje činjenica da su skoro svi stanovnici Sarajeva nekome dužnici. Sagleda li se način kupovine osnovnih životnih artikala, vidjet ćemo da se one najčešće kupuju na dug tj. upisivanjem u defter veresije. U slučaju smrti prvo se podmiruju dugovi preminulog, pa se zatim dijeli ostatak imovine. Ono što je zaista specifično jeste činjenica da, iako se dug prizna, osoba nije dužna da ga plati ukoliko nema tog novca kod sebe.¹⁰⁵

Antunu, Peri, Mari i Jelki. Vincentu je ostavljena mogućnost da se javi u toku godine lično ili putem opunomoćenika, Pere Galzinića, u roku od jedne godine. Vidi: *Sarajevski cvjetnik*, II, br.47, 20.11.1869, 2.; *Isto*, br. 49, 04.12.1869, 2

¹⁰³ Osman A. Sokolović, *Djelomičan popis trgovaca-muslimana iz Bosne i Hercegovine pod kraj turske uprave*, Sarajevo: Islamska dionička tiskara, 1943.

¹⁰⁴ IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Despić, kutija br.11, defter 17a.

¹⁰⁵ Karakterističan je slučaj Mehmed-Abdel Kadira, zaptije koji je na prvo traženje povrata duga od strane pekara Bartola u iznosu od 72 ½ pjastera porekao da je ikada kupovao hljeb kod njega. Situacija se vrlo brzo promijenila kada se Mehmed razbolio i na smrtnoj postelji priznao svoj dug. I pored toga, Bartol nije uspio naplatiti svoj novac, jer poslije Mehmedove smrti nije ostalo ništa što bi vrijedilo da se proda na dražbi. Mnogobrojni su slučajevi u kojima se potražitelj zadovoljava djelimičnom isplatom ili na rate. Jakov Lutijan postolar priznao je na sudu dug prema Linjagi Muhamedu Kadića od 608 pjastera, ali pošto nema novca izjavio je "da će otplaćivati po dukat mjesečno." Slično je postupio i Davud Pinto koji je ponudio da otplati odmah 46% jer nema više novca. Interesantno je da je potražitelj

Razvod braka predstavlja potpunu promjenu u porodičnom životu ne samo bračnog para koji se na taj čin odlučio nego i šire porodice. Vjerske institucije su kroz pravo sklapanja i raskida bračne zajednice imale vrhovni autoritet u pitanju porodičnog života. Vjerski zakoni nisu zabranjivali razvod braka, s tim da je svaka vjeroispovijest imala posebne odredbe zbog kojih bi dozvolila razvod braka.¹⁰⁶ Hrišćani su vrlo često, upravo iz razloga lakšeg dobivanja razvoda, svoj bračni život počinjali pred kadijom, a ne mitropolitom. Dužni smo napomenuti da je razvod braka u islamu dozvoljen, ali nepoželjan.¹⁰⁷ Ponovit ćemo da su bračne zajednice najčešće prekidane smrću jednog od bračnih drugova. Sasvim je uobičajeno, čak i poželjno, bilo sklopiti brak po drugi put ukoliko je jedno od supružnika preminulo. U popisu Ali-pašine mahale iz 1867. godine, od 117 brakova nema niti jednog razvedenog braka, dok je ponovno vjenčanih zbog smrti prethodnog supružnika 15, i to jedanaest žena i četiri muškarca.¹⁰⁸ Razlozi za raskidanje bračne zajednice su raznoliki. Navest ćemo one koji se najčešće spominju u dokumentima.

Jedan od najčešćih razloga za prekid bračne zajednice je nemogućnost rađanja djece. S obzirom da su djeca predstavljala ključ bračne sreće nemati djece ne samo da je smatrano za nepotpunu sreću, nego je predstavljalo i sramotu koju su muškarci pokušavali odmah sprati sa svog imena, najčešće ženeći se ponovno.¹⁰⁹

Brak se raskidao i zbog odlaska jednog od supružnika iz mjesta stalnog prebivališta. Karakterističan primjer ovakvog razloga predstavlja slučaj Milice Dučić i njenog muža Ilije, koji je napustio Sarajevo i otišao u Dalmaciju. Iako je austrijski konzulat na zahtjev Ilije pokušao "šupirati" Milicu, jer oni nisu ustanovili razloge zbog kojih Milica ne bi otišla mužu, to im nije pošlo za rukom. Nakon nekoliko pokušaja, Milica odgovara da "neće ni pod kojim uslovom živjeti s mužem."¹¹⁰ Iz njenog narednog pisma saznajemo da je Ilija, pored toga što ju je "zlostavljao", obećao da će i

---

pristao na ponudu Pinte jer "misli da je bolje to prihvatiti nego čekati na 100%." Vidi: ABiH, AUGKSR, 1439/66; 1212/61; 875/67.

¹⁰⁶ U Francuskoj je tek donošenjem zakona 1792. godine dozvoljen razvod braka, ali je pravo na razvod ponovno ukinuto 1816. godine, nakon čega je 1884. godine ovaj zakon opet stavljen na snagu. Filip Aries, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4, 28-30.

¹⁰⁷ J. El-Qardawi, *Navedeno djelo*, 275-277.

¹⁰⁸ Alija Bejtić, *Ali-pašina mahala*, 36-51.

¹⁰⁹ Roskijević o tome piše: "Brak bez djece, po zakonu može se razriješiti." Johan Roskiewicz, *Navedeno djelo*, 205. Uporedi: dr. Afifa abu Safijja i dr. Aiša Smailbegović, *Navedeno djelo*, 153-159.

¹¹⁰ ABiH, AUGKSR, 1047/62.

---

on ostati u Sarajevu.¹¹¹ Značajno je da ona ne smatra zlostavljanje glavnim razlogom što ne želi da živi sa mužem, za nju je mnogo važnije napuštanje mjesta boravka.¹¹²

U slučaju Ane Jović i njenog supruga Ivana Jovića razlog za razvod braka je bilo ogovaranje. Dok je Ivan, inače postolar po zanimanju, bio na poslu njegovu suprugu je tužila neka Marija “da održava ljubavne odnose sa njenim mužem.”¹¹³ Ivan je nakon toga odmah zatražio razvod.

Iako je razvod mijenjao život kompletne porodice, pa i šire, mnogo više bivala je pogodena ženina porodica. Naime, žena je obično ta na koju padne najveća sramota, samim tim je i njena porodica uvrijeđena i ponižena. Takav je slučaj Mehmeda-Zaima Halilbašića koji je bio oženjen sa sestrom Mustafa-paše Babića, sarajevskog muteselima. Kao razlog razvoda Muvekkīt navodi neslaganje među njima iako su imali jedno dijete.¹¹⁴ Šura ga je zbog toga mrzio i, naravno, tražio ili čak stvarao priliku da mu se osveti. Tako je poslao ilam protiv njega valiji u kojem je naveo da Mehmed-beg pravi smutnje i nered u gradu.¹¹⁵ Nakon toga je Mehmed-beg, bojeći se osvete, pobjegao iz Sarajeva.¹¹⁶

Iako veoma rijetko i pogrešno, tumačenje vjerskih propisa se pojavljuje kao jedan od razloga traženja razvoda.¹¹⁷

---

¹¹¹ ABIH, AUGKSR, 890/63.

¹¹² Iz potpuno istih razloga razvod je tražila i Lucija Vučković, koju je muž Božo napustio i odselio u Mostar. ABIH, AUGKSR, 130/61. Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, 769.

¹¹³ ABIH, AUGKSR, 760/67, 1760/67.

¹¹⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Povijest Bosne, II*, Sarajevo: El-Kalem, 1999, 979.

¹¹⁵ Sudska odluka koju izdaje kadija. Abdulah Škaljić, *Navedeno djelo*.

¹¹⁶ Uporedi: Vladislav Skarić, *Izabrana djela, I*, 214; Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Navedeno djelo*, 979.

¹¹⁷ Na pimjeru Zlatke-Nefise, kćerke Salihove, koja je 1848. godine zatražila razvod, upravo zbog netačnog tumačenja vjerskih propisa vidimo da je bilo i ovakvih slučajeva. Naime Zlatka-Nefisa se “sklonila u kuću svoga rođaka Okarića Saliha, smatrajući se razvedenom od muža” jer joj je on rekao: “Nisi više moja.” Pa i nakon što joj je muž predočio fetvu muftije prema kojoj rječi: “Nisi moja” još ne dovode do rastave, jer nije rekao: “Nisi više moja žena”, Zlatka-Nafisa se nije htjela, ni pored toga, vratiti mužu. S obzirom da se ovaj nesporazum nije uspio riješiti u porodici, proslijeđen je imam Nedžar-Ibrahimove mahale u kojoj su supružnici živjeli. Ovom imam u pismu koje sadrži i detaljno objašnjenje kako je do nesporazuma došlo, sarajevski kadija savjetuje “da sa dvojicom ozbiljnih džematlija”

Nesporazumi oko podjele imovine prilikom razvoda također su bili prisutni, mnogo više kod stranih podanika. U slučaju Julije i Izraela najbolje se pokazuje do koje sve granice podjela može ići. Naime, nakon što Izrael, i nakon razvoda, nije pristao da preda Juliji njen miraz od 1652 forinte, pod izgovorom da ih nema trenutno, Julija je pokrenula tužbu protiv njega. Pošto je ustanovljeno da je Julija doista donijela miraz u toj visini, odlučeno je da se pristupi dražbi Izraelove pivare koja se nalazila na Vrelu Bosne. Ovaj posao povjeren je naredniku Herkaloviću, koji je izvršio popis svih Izraelovih stvari u pivari.¹¹⁸ Time je Julija naplatila svoj miraz, ali je Izrael ostao bez ičega.

Izvori nam ukazuju da je domicilno stanovništvo, upravo radi uplitanja porodice, komšiluka, vjerskih službenika i uglednika, koji su poznavali porodicu i time mogli izvršiti uticaj na nju, brakorazvodne parnice rijetko praktikovalo ili su one završavale dogovorom, bez obzira da li je dogovor obavezivao na plaćanje unaprijed dogovorenih obaveza ili su se obje strane odrekle svojih prava.¹¹⁹

Jedino su Romi imali druge poglede na razvod, koji je kod njih predstavljao nešto sasvim normalno. Sam brak im je bio labava institucija, a nisu bili rijetki slučajevi da su se ponovno vjenčavali sa istim osobama.¹²⁰

Kuća - porodična oaza

Prostor u kojem se odvija život porodice, sa svojim lijepim i manje lijepim trenucima, možemo okarakterizirati kao prostor privatnog.¹²¹ Prostor u kojem porodica neometano upražnjava svoj privatni, intimni život jeste stambeni objekat. Bez obzira na imovinsko stanje, porodica u osmanskome periodu uvijek živi u individualnim

---

pokuša ubijediti Nefisu i vratiti je mužu. OIS ZANUBIH, Sidžil Mula Muhameda Mestvice, red. br. 237, L68a.

¹¹⁸ ABiH, AUGKS, 793/68, 1130/68, 1157/68, 1354/68, 1413/68,

¹¹⁹ To nam potvrđuje i jedna od izjava pred sarajevskim kadijom Muhamedom o naplati duga i nagodbi u vezi rastave braka uz odricanje izvjesnih obaveza s jedne i druge strane. IASA, Zbirka turskih dokumenata Hamdije Kreševljakovića, kutija br. 1, P-218, br. 11.

¹²⁰ Muhamed A. Mujić, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskome vlašću, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, br. III-IV, 1952/53, 158.

¹²¹ Svakodnevi život kao prostor je, prema mišljenju Agnes Heler, poseban, antropocentričan u čijem središtu stalno stoji čovjek koji živi svoj svakodnevni život. Agnes Heler, *Svakodnevni život*. Beograd: 1978, 361-363.

objektima, nikada u stanovima koje moraju dijeliti sa drugima. Stambeni prostor je strogo odvojen od poslovnog, dakle privatni od javnog.¹²²

Jedan opšti tip gradske kuće preovladavao je i povezivao sve krajeve Osman-skog carstva. U izgradnji kuće, kao osnovnog stambenog objekta, dominira misao o zaštiti od pogleda sa ulice kao javnog mjesta. Ova zaštita se manifestira u izgradnji zida ili tarabe. Zidom je zaokružen svijet u kojem vlada i boravi porodica. Zid je sastavni dio orijentalne arhitekture i nalazimo ga u svim osmanskim provincijama.¹²³ On predstavlja zaštitu od svakog nepozvanog pogleda ili bilo kakvog ometanja privatnosti unutar kuće i okućnice kao centra odvijanja privatnog života. Svaka kuća, bez obzira na ekonomsku osnovu njenog vlasnika ili unajmioca, dijeli se na sljedeće prostore: kuća kao objekt stanovanja, avlija i bašta. Podjelu ovog prostora možemo izvršiti još po dva osnova: 1. spolnoj - na žensku i mušku cjelinu, tj. haremluk i selamluk; 2. po namjeni - prostor za rad, stanovanje i uživanje. Upravo želja za trostrukom privatnošću, porodičnom, bračnom i ličnom, prisutna je unutar stambenog prostora. Budući da tradicionalno društvo isključuje ženu iz javnog života, više slobode pokušava se unijeti u njen privatni prostor.

Spolna podjela stambenog objekta bila je regulisana Vilajetskim ustavom koji je kao polaznu osnovu smatrao obezbjeđenje privatnosti unutar kuće. Zakonom je regulisano da svaka novoizgrađena kuća ne smije imati pogled u avliju susjedne kuće, kao ni na kuhinju i bunar što je predstavljalo "veliku štetu".¹²⁴ Ukoliko bi neko napravio kuću koja gleda u ove prostorije u kojima se "zadržavaju žene", dotični će

---

¹²² To posebno primjećuju stranci u svojim putopisima i memoarima. Vidi: Hadžiselimović Omer, *Na vratima istoka*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989; Maurer Franz, *Eine Reise durch Bosnien, die Savelander und Ungarn*. Berlin: 1870; Roskiewicz Johann, *Navedeno djelo*; Šamić Mithat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću 1836-1878*. Sarajevo: 1981; Giljferding A. F., *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji*. Sarajevo, 1972; Blau D. Paul, *Leben und Wirken eines Auslandsdeutschen im vorigen Jahrhundert*, Erinnerungen an dr. Otto Blau, von-Generalsuper-intendent. Leipzig, 1928.

¹²³ Dušan Grabrijan smatra da su tri osnovna elementa kako je on naziva *turske kuće* a to su ograda, vrt i paviljon. Dakle ograda što u ovom slučaju predstavlja zid, je na prvom mjestu. Vidjeti: Dušan Grabrijan, *Turska kuća. Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, 1970, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, knjiga III, 37.

¹²⁴ Roskiewicz potvrđuje da se ovaj zakon primjenjivao i u praksi, te navodi da se sa prozora susjednih kuća "...ne može gledati u sobe susjednih kuća ili bašte. Za slučaj, da se tako nešto dogodi, susjed ima pravo da traži, da se takav prozor zazida ili ispred njega podigne zaklon visok nekoliko klaftera." Johan Roskiewicz, *Navedeno djelo*, 227; Uporedi: *Međelle i ahkjami šerije, Otomanski gragjanski zakon*, (dalje Otomanski gragjanski zakon). Sarajevo: Tisak i naklada Daniela A. Kajona, 1906, &1202.

biti “primoran, da je odstrani” tako što će “napraviti zid ili pregradu od tahte (daske), tako, da se ne mogu vidjeti žene.”¹²⁵

Ovdje je potrebno naglasiti da kuća ne predstavlja samo objekat u kojem se stanuje.¹²⁶ Ona je ogledalo porodice i u svom imenu podrazumijeva njeno postojanje.¹²⁷

Vlast se nije miješala u unutrašnji raspored niti veličinu građenja kuće. Međutim, godine 1866. se oglasila, po drugi put, putem zvaničnog lista *Bosna*, sa odredbama o gradnji kuća u kojima saopštava način gradnje ili renoviranje objekata, posebno u Sarajevu. Dotadašnji ustaljeni način gradnje i renoviranja stavlja se van snage, te “svaki sahibija od miljkova kad bi htio kuću ili drugu kakvu zgradu da podigne, ili opravlja bilo to malo ili veliko zdanje, treba to najprije ovom medžlisu beledijskom da javi i ruhsat teskeru izdatu na temelju pregledanja indinerskog, da izvadi.”¹²⁸ Kao što se vidi, za izgradnju kuće ili njen popravak bila je potrebna posebna dozvola koja se dobivala nakon izlaska na lice mjesta stručnog lica koje je Medžlis beledije određivao, što možemo smatrati kao početak regulacionog plana i zakonske gradnje u Sarajevu. Ne začuđuje da je ova naredba ponavljana više puta, s obzirom da je Medžlis beledije poštivanjem ove naredbe morao biti upoznat sa svim novoizgrađenim objektima. To je ukazivalo na imovinsko stanje njihovih vlasnika i porez koji će ubuduće plaćati, pa je logično izbjegavanje ove obaveze. Dozvola nije bila potrebna samo za gradnju novog objekta, ona je bila obavezna i za njeno renoviranje.¹²⁹

---

¹²⁵ *Otomanski građanski zakon*, &1202; Bitno je naglasiti da je komšija prema istom članu smio gledati u baštu s obzirom da se “bašta ne ubraja (se) u prostoriju, gdje se žene obično zadržavaju.”

¹²⁶ Kuća ima više značenja kao što su: moral, mjesto ustaljivanja, mjesto gdje se porodica okuplja, ali i materijalnu stranu, pa kuća podrazumijeva i posjed tj. mjesto ulaganja. Vidi: Filip Arijes, Žorž Dibi, *Istorija privatnog života*, 4, 246-248.

¹²⁷ U jednom od pisama majke Vase Hadžiristića iz Beča, ona se žali svom sinu na izbor mlade i pita: “Zar nisi mogao oženiti neku djevojku iz Jelića ili Fufića kuće”. Dakle, stara hadžinica ne bira djevojku nego kuću s kojom će se prijateljiti. A pojam kuća upotrijebljen je kao sinonim za postojanje same porodice. IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Hadžiristić, privatna pisma, kutija br.1.

¹²⁸ *Bosna*, I; br. 2, Sarajevo, 23.05. i 04.06.1866, 1.

¹²⁹ Godine 1865. Mustafa Čeberdžija, iz Koropović mahale, dobio je dozvolu za renoviranje dijela kuće. Ovu dozvolu Mustafa je platio tri groša. Slučaj Mustafe jasno nam ukazuje da je zakonska regulacija izgradnje stambenih objekata polako počela da se praktikuje. IASA, Zbirka ACTA TURCIKA, kutija br. 5, dokument br. 196.

Značajna je činjenica da su se u gradovima i varošima kupovale i iznajmljivale nekretnine, što dosta jasno govori o sličnom unutrašnjem uređenju kuća pripadnika različitih konfesija.¹³⁰ Kod hrišćana je bilo slučajeva dijeljenja kuće sa kirajdzijama ili momcima koji su zaposleni kod dotične porodice, ali u malom broju.

Veličinu kuće određivalo je imovinsko stanje vlasnika, ali i njegova pozicija i ugled koji ima u gradu. Bogatije porodice gradile su kuće na sprat, dok su se siromašni morali zadovoljiti manjim prostorom sa jednim spratom.¹³¹ Svako izdvajanje iz svog takuma izazivalo je srdžbu bogatijih građana. Karakterističan primjer za to je Ahmed Nalo, terzija, koji je napravio kuću sa gornjim bojem, što je smatrano nedostojnim za ljude njegovog položaja i ugleda, čime je izazvao buru negodovanja imućnijih pojedinaca.¹³²

Kuća je pravljena samo iz čistog ušteđenog dobitka, što je gradnju činilo dugotrajnom.¹³³ Način gradnje i raspored prostorija ostaje "po starom bosanskom uzorku"¹³⁴ kod većine stanovnika. Uticaj zapada najviše se osjeti u namještanju prostorija, posebno kod novonastajuće trgovačke elite.

Hadžiristići su karakterističan primjer porodice u kojoj su zapadni uticaji postali dominantniji. Naime, nakon požara u kojem je izgorjela njihova porodična kuća, odlučili su se za izgradnju nove dvospratnice. Na prvom spratu napravili su četiri sobe, dok je na drugom bilo pet prostorija, a iz Beča su naručili evropski namještaj za dvije sobe.¹³⁵ Iako su ovakav luksuz sebi mogle priuštiti samo bogatije porodice, to je ipak znak, ne samo socijalnog raslojavanja, nego i sve većeg uticaja zapadnih

---

¹³⁰ Uporedi: *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*. (priredio Aleksandar Fotić), Beograd: CLIO, 2005, 148.

¹³¹ Uporedi: Rovinski P., *Zapažanja za vreme putovanja po Bosni 1879*. Sankt-Peterburg, 1880, 41.

¹³² H. Kreševljaković, *Izabrana djela*, IV, 162, bilješka br. 9.

¹³³ Ovaj običaj spominje i Bašeskija i navodi kao primjer hadži Saliha, kujundžije iz Buzadži hadži Hasanove mahale, koji je u gradnji proveo skoro cijeli život. Mula Mustafa Ševki Bašeskija, *Navedeno djelo*, 224.

¹³⁴ A. F. Giljferding, *Navedeno djelo*, 83.

¹³⁵ U jednu od evropski namještenih soba su naručili dva kreveta, pribor za umivanje i jedan ormar, a u drugu šest manjih stolica i dvije velike, jedan kanabe i sanduk za srebro. U jesen 1858. stiglo je osamnaest stolica i kanabe. Vladislav Skarić, *Razvoj jedne sarajevske trgovačke porodice u 19 vijeku*, 55.

zemalja upravo na trgovačku elitu iz reda hrišćana koji u ovom periodu stiču osnovu svog kapitala.¹³⁶

Kirije kao i cijene kuća su zavisile od veličine kuće, ali i mjesta na kojem se nalazi.¹³⁷ Pored prostora za stanovanje tu su još avlija i bašta. Svaka imućnija porodica je imala dvije avlije, žensku i mušku, a između njih nalazio se zid. Budući da je kuća predstavljala prostor u kojem se žena kretala, bio je uređen tako da ona makar prividno ima osjećaj izlaska u prirodu.

SKETCHES OF FAMILY LIFE IN SARAJEVO IN THE LAST DECADES OF OTTOMAN RULE

Hana Younis

Summary

In Sarajevo in the last decades of the Ottoman rule, there were many instances of modernisation of the Ottoman society and a growing influence of Western European countries. It was particularly visible in public life; i.e. shops began resembling, more and more, those in major European centres. Consequently, the structure of population in the city gradually changed.

Changes of family life had a particularly strong social component, since the wealthier families could afford to adopt these new habits and customs, while the poorer segments of population continued with traditional family life. In the structure of families in Sarajevo in the first half of the 19th century, there was a process of disso-

---

¹³⁶ Giljferding smatra da su "Dvije-tri stolice i jedan sto u kući znak (su) prosvijećenosti..." A. F. Giljferding, *Navedeno djelo*, 83.

¹³⁷ Navest ćemo samo da je kirija za kuću koju je austrijska vlast iznajmila za potrebe konzulata iznosila do 1862. godine 50 forinti, nakon čega je povećana na 80 forinti na godinu. Porodica Jeftanović prodala je jednu kuću godine 1868. i za nju dobila 290 dukata, dok je Dedaga Čengić kupio od Topal Osman-paše 1869. godine imanje, za 6.500 dukata, današnje naselje Čengić-Vila, koje se sastojalo od vile i velikog polja sa obje strane puta. Vidi; ABiH, AUGKR, 745/62.; IASA, Porodični fond, Zbirka porodice Jeftanović, kutija br. 2.; Fra Grga Martić, *Izabrani spisi - Zapamćenja*, Sarajevo, 1956, 229.

lution of big families. The average family began to have four members: parents and two children. One needs to note that the mortality rate of babies during the entire 19th century was high so that the figure illustrating an average Sarajevo family relates to the children that survived and not to those that were born. It is evident that, with these social changes, people did not get married at a very young age any more, while the age difference between spouses was between 4 and 10 years. Spouses did not show their mutual affection in public; the only public display of emotions was that of mutual respect. People did divorce one another, yet it was a very rare occurrence. The wedlock was most often broken by death of one of spouses. If the head of family died, the surviving members of his household were faced with great difficulties. Taxes for transfer of ownership and debts were among these difficulties that struck families left without their head. The space where families exercised freely their private, intimate life was their homes. In the Ottoman period, to have a home meant to have one's own house. Traditionally, the way houses were constructed with separate parts for men and women was maintained in most homes, although Western influences were felt more strongly in the choice of furniture, particularly in the homes of emerging urban elite, mainly among merchants.

Immigrants, mainly from Western European countries had special influence on the family life; their lifestyle gradually influenced all segments of life of domicile population of Sarajevo.